

„Nem csak az, hogy énekeltünk”

A helykötődés színe és fonákja egy kistelepülés

Népdalkörének példáján keresztül

Kondorosy Csenge

Tanulmányomban egy a Veszprém vonzáskörzetében található kistelepülés egyik leginkább figyelemre méltó mikroközösségét elemzem. A falu életét közösségi szinten a különböző hobbitevékenységekhez kötődő társulások, a régebbi és újabb szokások szervezik, ennek egy kiemelkedő példája a kilencvenes évek derekán alapított Népdalkör. A társulást barátságok szövik át, és az esetleges konfliktusok ellenére a heti rendszerességű próbákon felül számos fellépést szerveznek, illetve az összetartozást más módon is kifejezésre juttatják. Kutatásomban arra keresem a választ, hogy milyen belső – integráló és kizáró – működések és külső tényezők játszottak szerepet a Népdalkör több évtizedes fennállásában.

Mindenekelőtt az elemzés központi fogalmát, a helykötődést mutatom be. A Népdalkör próbáján való részvételhez vezető út reflexív leírása a kutatás átláthatóságát hivatott biztosítani, a próbán tett résztvevő megfigyelés pedig a csoportdinamikába enged bepillantást. Ezt követően a népdalkör tagjainak egyéni helykötődését tárom fel életútjukon keresztül. Mivel a társulat tagjai jellemzően a közösségi élet más területein is aktívak, így az életutak elemzéséből a falu közösségi életének egyéb aspektusai is felsejlenek. Ezt követően a Népdalkör sajátos fejlődését tekintem át, amelyből nem csak a társulatot alakító tágabb folyamatok – mindenekelőtt a szakszerűsödés – rajzolódik ki, de a helyi közösségi életben betöltött változó funkciója is.

A megalakulás körülményeiről és kulcsfiguráiról jelenleg is élő vita zajlik, ennek magyarázata a közösségi élet tágabb vizsgálatán keresztül válik megérthetővé.

Jelen írás doktori kutatásom tágabb kontextusába illeszkedik, melynek keretében az épített, természeti és társas környezethez fűződő viszony hosszútávú történeti változásait vizsgálom. Az elemzés a sokat idézett geertzi fordulat szellemében íródott, mely szerint „[a]z antropológusok nem falvakat (törzseket, városokat, szomszédságokat...) kutatnak; falvakban kutatnak”.⁴⁸ Teszem ezt annak reményében, hogy közelebb kerülök azon egyszerű, de annál izgalmasabb válaszokkal kecsegtető kérdés megválaszolásához, hogy a számtalan szempontból megragadható társadalmi, gazdasági változás – amely pragmatikusan a lokalitás „kinyílásában” összegezhető – hogyan alakította a helyhez fűződő viszonyt; hogyan csapódott le a tapasztalatokban.

Dolgozatom elsődlegesen empirikus jellegű, az elméleti megfontolások szempontjából az elemzés központi fogalmaként szolgáló helykötődés bemutatására és ennek történeti vizsgálatban betöltött lehetőségeire szorítkozom. Ennek ellenére mindvégig célszerű észben tartani, hogy bár a helykötődés analitikus kategóriáját használom, mindez elválaszthatatlan a geertzi értelemben vett kultúrafogalomtól, amelyen keresztül interjúalanyaim megragadták és elbeszélték saját tapasztalataikat. A kultúra átszővi jelen dolgozat sorait, és ahelyett, hogy megkülönböztetett kategória tárgyát képeznél, újra és újra reflexió tárgyává válik. Bár jelen dolgozatban a népdalkörre fókuszálok, az interjúkészítés alatt számos esetben sejlettek fel a helyi kultúra mélyebb rétegei; amelyeket épp magától értetődőségük árult el. Annak érdekében, hogy elkerüljük, hogy „magyarázatokat magyarázzunk”,⁴⁹ csak olyan eseteket vontam be az elemzésbe, ahol sikerült megragadható

⁴⁸ Geertz 1994:215

⁴⁹ Geertz 1994:201

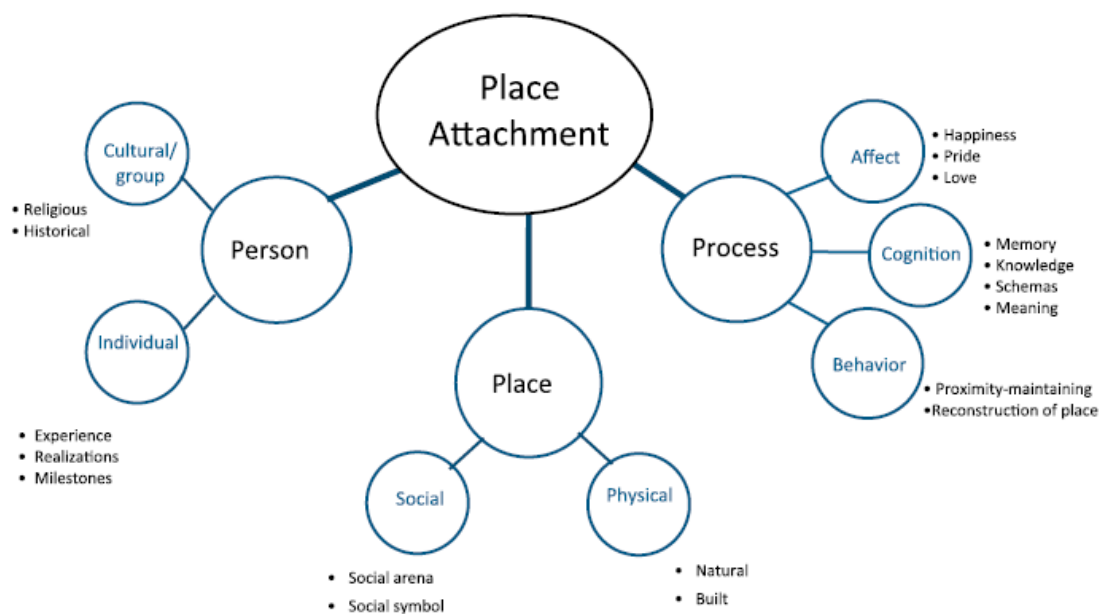
szintre emelni a kulturális elképzeléseket.⁵⁰ Ennek egyik legkiválóbb példája nyolcvanéves interjúalanyomtól Teréztől származik, aki csaknem 60 éve él Vilonyán. Mikor az újonnan beköltözőkről kérdeztem, egy szomszédos, középkorú párról kezdett el mesélni, másodszorra rögtön az alábbi mesélte: „Hát nincs még gyerek náluk, és hát megvették azt a nagy házat, de nem volt nekik elég, még [nevetve] építettek hozzá és akkor az a hír járta, hogy kaszinó lesz.” Kérdésemre adott válaszából kitűnik, hogy a ház nagysága szorult magyarázatra, ez adott okot a szóbeszédre: „Én nem tudom, pletykaszinten volt, de azt mondták, kaszinó lesz. Már csak azért, hogy elég nagy volt, azt mégis épített hozzá. Meg még a mellette lévő házat is megvette!” A kaszinó itt egyfajta szimbólumként jelenik meg, amelyben a jómód és a falutól való idegenség keveredik.

A helykötődés mint az elemzés eszköze

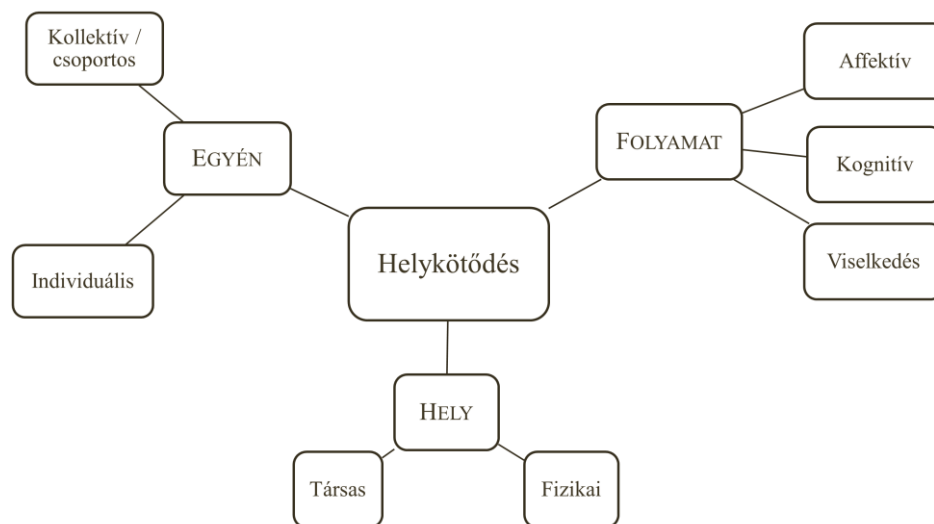
A helyekhez fűződő változó és sajátos viszonyt a helykötődés fogalmával ragadom meg, ez tehát egyszerre megközelítésmód és analitikus kategória. A szerteágazó, interdiszciplináris fogalom legszűkebben a környezetpszichológiához tartozik, amely azonban a pszichológiától mindjobban eltávolodva új, önálló transzdiszciplináris tudományággá kíván válni. Ezen túl sok más tudományos diszciplína is foglalkozik vele, illetve különböző szakpolitikákban is használatos. Nem meglepő, hogy a sokféle megközelítés eredményeképp több szintetizálási kísérlet is született. Ezek közül az egyik legelterjedtebbet választottam, amely egyúttal az elemzésben is jól

⁵⁰ Ennek vizsgálatára a szociológia külön módszertant alkotott: „Általánosan fogalmazva, az etnometodológia az interakcióknak a mindennapi életet szabályozó »mögöttes mintázatait« állítja középpontba. (...) Míg a naturalisztikus terepkutatás célja az, hogy megértse a társadalmi életet úgy, ahogyan azt a résztvevők értelmezik, az etnometodológusok inkább azon módszerek meghatározására törekcsenek, amelyek által ez az értelmezés létrejön.” Babbie 2001:326-327

használható dimenziókra bontja a fogalmat. A helykötődés alapvetően az egyén és környezete közötti sokrétű kapcsolatot ragadja meg, amely magában foglalja „az érzelm kifejezés és érzelmek, a tudás és hiedelmek, a viselkedések és cselekedetek helyhez viszonyított kölcsönhatását”.⁵¹ Scannell és Gifford szerzőpáros három eltérő megközelítési módot, a személy (*person*), hely (*place*) és a kötődési folyamat (*process*) szempontjait különíti el (ld. 1. ábra). A megközelítések egymással néhol átfednek és szerves egységet alkotnak, az elemzéshez viszont elengedhetetlen ezek szétszalazása, önálló megragadása. Fontos megjegyezni, hogy a három nagyobb dimenzió nem kölcsönösen kizáró fogalmakat jelentenek, egymással átfedésben állnak. Az eltérő dimenziók megkülönböztetése a helykötődés eltérő nézőpontjait jelenti.



⁵¹ Altman-Low 1992:5



1. ábra: A helykötődés háromosztatú modellje (Scannel-Gifford 2012)

Az egyéni dimenzió belül megkülönböztethetünk individuális és kollektív aspektusokat: előbbi a helyhez fűződő egyéni kapcsolódásokat jelenti (pl. élmények, emlékek), amelyek leginkább az élettörténeti-interjú, „hagyományos” megközelítés segítségével vizsgálhatók. Ez a fajta megközelítés a helyidentitás kutatásával mutat párhuzamot; az elemzendő anyag főleg narratívákból, érzésekből, tapasztalatokból áll. Ez jelenti a helykötődés leginkább intim és szubjektív vonatkozását. A közösségi aspektus a társadalom különböző csoportjai által osztott szimbolikus jelentésekből áll – ebben kulturális elemeket fedezhetünk fel, amelyben a közös történeti tapasztalatok kiemelt fontosságúak. A helykötődés ezen aspektusa a résztvevő megfigyelésen, illetve az interjúk olyan elemzése révén vizsgálható, amely a közösen osztott tapasztalatokra, társas elemekre helyezi a hangsúlyt.

A hely dimenziója ugyancsak kétfelé, fizikai és társas aspektusokra osztható. A fizikai kötődést a meggyökerezettség (*rootedness*), a társast pedig a kötöttség vagy összekapcsoltság (*bondedness*) kifejezésekkel különbözteti

meg a szerzőpáros.⁵² A meggyökerezettség a környezethez való fizikai kapcsolódást; a mindennapi rutinokat, egyfajta magától értetődőséget foglal magában. A fogalom eredeti megközelítésében a hétköznapi meggyökerezettség (*everyday rootedness*) kifejezés szerepelt, amely azokat jellemezte, akik adottnak vették lakóhelyüket, nem gondoltak az elköltözésre, nem hasonlították össze lakóhelyüket más helyekkel.⁵³ Ez azonban nem csak alkat kérdése: a vizsgált faluban megfigyelhető „kinyíló” lokalitás, például a más településeken végzett munka vagy a rendszeres ingázás mind olyan társadalmi gyakorlatok, amelyek potenciálisan csökkenthetik az ebben az értelemben vett meggyökerezettséget. Külön figyelmet érdemel a helyfüggés (*place dependence*) fogalma, amely eddigiektől eltérően nem érzelmi, instrumentális kötődést jelöl. A hely itt fizikai minőségében jelenik meg; korlátozhatja vagy épp kiszélesítheti a lehetséges cselekvés terét. A kötődés alapját itt az jelenti, hogy a hely mennyire képes kielégíteni a felmerülő igényeket akár pozitív, akár negatív értelemben. Utóbbi főleg az idősek és azon társadalmi csoportok esetében releváns, akiknek a fizikai mobilitás problémát okoz. A pozitív színezetű helyfüggésre példa a számos interjúalany által említett kertben végzett munka; a kötődés a környezetpszichológia felől nézve itt például a zöldségekkel és gyümölcsökkel való ellátottság felett érzett büszkeségben, önállóságban ragadható meg. A szakirodalom jellemzően megragad a kiváltott érzések megragadásánál és elemzésénél, amely a pszichológiai megközelítés sajátja. A helyfüggés fogalma azonban különösen alkalmas a történeti-társadalmi-gazdasági körülmények megragadására, ha a figyelmet kiterjesztjük

52 A fogalmat többféleképp lehet fordítani, a magyar szakirodalomban nincs egyértelmű használata. A kötöttség kifejezés a 'bonding' és 'attachment' kifejezések eltérését hivatott kifejezni.

53 A fogalom megalkotója, Hummon (1992) empirikus alapon alakította ki azóta is használt 5 kategóriáját. Neki köszönhető, hogy nem pusztán a kötődés, hanem a nem-kötődés különböző módzatait is megragadhatjuk: három kategóriával ragadta meg a helykötődés hiányát (*alienation*; *place relativity*; *placelessness*).

a tapasztalatokat alakító tényezőkre is, mint például a földbirtokok szerkezete, vagy a lakások infrastrukturális ellátottságának átalakulása. Bár a fogalom önálló szakirodalommal bír, az elemzésekben ezek a fajta változások sokszor reflektálatlanul maradnak. A szakirodalom sokkal több figyelmet fordít a hely másik, közösségi aspektusára. A szociális értelemben vett környezet a helykötődés egy kiemelt terepe: *„A szociális környezethez való viszonyulás kiemelkedően fontos a helykötődésben is”*.⁵⁴ A lokalitás itt lokális közösséget jelent, amelynek megragadása hagyományosabb módszerekkel, főleg résztvevő megfigyelésen, illetve az interjúkon keresztül vizsgálható.

Végül a harmadik dimenzió, a kötés folyamata alapján is vizsgálható a helykötődés, melynek főbb aspektusait az affektus, kogníciók és a viselkedés jelentik. Ezek mélyebb magyarázatát máshol érdemes keresni, végső soron azonban a helykötődés ezen folyamatokon keresztül testesül meg, válik valóságossá a szubjektumok számára. Az affektus a helykötődés érzelmi részére fókuszál: érezhetjük magunkat biztonságban, de akár szoronghatunk is a különböző helyeken. A kogníció a mentális leképeződést foglalja egybe: nem pusztán a helyekhez fűződő emlékeket, de a sajátos jelentéseket, az arról való tudást és a sémákat jelenti, amelyek ezeket a tapasztalatokat értelmes egésszé alakítják. Ez az aspektus ebben az értelemben közel áll a narratíva fogalmához, pontosabban annak folyamatához, ahogyan az konstruálódik, elbeszélésre kerül. A korábban említett, ház nagyságáról szóló történetből például a házak megfelelő, „illendő” méretének sémájáról, elsőre kimondatlan elképzelése tűnik ki. Végül a helykötődés folyamata megfigyelhető a viselkedésben is, amelyre szintén számos példa hozható. Kulcsinformátorom férje például régi, helyi család leszármazottja, aki bár szomszédos településen nőtt fel, a nyarakat a faluban töltötte a nagyszülőknél. A borász végzettségű férfi tavaly ősszel szőlőt

⁵⁴ Dúll 2009:133.

ültetett, távlati tervei között pedig a hajdani szőlőhegyek újraterelése szerepel. Az efféle törekvések szavak nélkül fejezik ki a környezethez való erős kötődést és a helyben maradás hosszútávú célját. Formalizáltabb példa a Faluszépítő Egyesület korábban megszűnt szerveződése. Míg az affektus és a kogníció többé-kevésbé jól megközelíthető az interjúkkal, a viselkedés elemzésében leginkább a terepmunka nyújt segítséget, nem elhanyagolva az interjúalanyok saját viselkedésükről szóló, sokszor indirekt beszámolóját. Az érzelmek megállapítása ehhez képest ingoványosabb talajnak tűnik; sokszor nem képezi a narratíva részét, inkább körbelengi az elbeszélést. A legjobb szándék esetén is van az esély a félreértelmezésre, ennek kezelése összetett módszertani megközelítést igényel. Az elemzésnek viszont fontos részét képezi, így főleg azokat az eseteket vontam be az elemzésbe, ahol – például visszatükrözés révén – sikerült verbális szintre emelni az érzéseket (így van lehetősége megerősíteni vagy elutasítani a javaslatot), vagy az interjú többi részével egybevetve elemezni.⁵⁵ Különös figyelmet szentelek azon eseteknek, ahol az érzések értelmezésében a kutatói nézőpont is megjelenik. Szemléltetésképp, az alábbi részletből erősen kitűnik a negatív tapasztalat. *„Kevés kivétellel, de annyi negatívumot kap az ember, hogy mire felnövekszik ezen a környéken, hogy az.. de aztán el akartam menni, gyerekekkel az első válásom után.”*⁵⁶ Bár a negatív élmény explicit, a pontos érzés nem kerül kimondásra, elsősorban nem érzelmi jellegű a közlés. Abból, hogy el szeretett volna menni, de nem tudott, a

⁵⁵ Az érzések visszatükrözése összetett módszertani és etikai kérdés, amely a kutatói szerep határait is vonatkozik. Az eredetileg kvantitatív módszerekben használatos *member checking* módszere az érvényesség növelését célozza, egyre inkább használatos a kvalitatív kutatásokban is. Míg a kvantitatív adatfelvételnél a kérdések és a válaszok expliciték, így az erre való visszakérdezés is „tiszta ügy”, a kvalitatív kutatás kimondatlan, látens részeire való reflexió, ezek tudatos szintre emelése korántsem egyértelmű. Egy másik lehetséges megközelítés a személyközpontú pszichológia alapítója, Carl Rogers által kidolgozott nondirektív interjúzás technikája, amely az érzések visszatükrözésén alapul. Az eredetileg segítő beszélgetésekben használt technikát az 1940-es években a szociológia is elkezdte használni, bár az érdeklődés később kifulladás (Lee 2011).

⁵⁶ Részlet a Gizellával készült interjúból.

megrekedtség érzése vetődik fel, amelyet azonban csak az interjú egészének elemzésével, több tényező bevonásával lehet valószínűsíteni.

A helykötődés általam használt rugalmas és annak sokszínűségével megbirkózni igyekvő megközelítését fontosnak tartom. Bár a fogalom elterjedt és sokan használják; számtalan kérdőíves mérést is végeznek, ezek a gyakorlatok több szempontból kifogásolhatók.⁵⁷ Nem vitás, hogy az adott településen való megöregedés erős helykötődéssel járhat, ezt azonban nem mindegyik módszertan képes feltárni. Amennyiben egy lokális társadalom bármely tagjának helyhez fűződő viszonyát szeretnék megérteni, olyasféle kutatásra van szükség, amely kellőképp rugalmas; nem a helykötődés eleve adott elképzeléséből indul ki, hanem a sokszínű fogalom lehetőségeivel élve épp arra keresi a választ, hogy a különböző egyének mely dimenziók alapján kapcsolódnak a környezetükhöz. A következőkben erre tesztek kísérletet, a helyi népdalkör elemzésén keresztül.

A Népdalkör leginkább a személyes helykötődés kollektív aspektusához köthető, itt tehát az egyének társas környezethez való kapcsolódása tűnik ki. Ebben nagy szerepet játszanak a közös tapasztalatok, hiedelmek, azaz a kultúra is. A népdalkörös tagok esetében például többen generációk óta a faluban éltek, így – fentebb említett példához visszakanyarodva – jó eséllyel például az „illendő” háznagyság kimondatlan, kultúrába ivódott jelentésén osztoznak, ami a zökkenőmentes, hétköznapi működést, a kapcsolódásokat, egyúttal a népdalkör fennmaradását is nagyban segíti. A hely dimenziója sem elhanyagolható: a fizikai kötődés kiemelt terepe a kultúrházban található

⁵⁷ Az összehasonlíthatóság által vezérelt kérdésfeltevés gyakran meghatározott kulturális előfeltevéseken alapul, ami pedig rontja a végeredményt és ami ennél is fontosabb: bizonyos társadalmi rétegek esetében egyáltalán nem sikerül közelebb kerülni a helyhez fűződő viszonyok megértéséhez. Az ilyesfajta felméréseket sokszor nem a helyi viszonyok aprólékos megértése, hanem a nemzetközi összehasonlíthatóság vezérli – de ez már a tudományos élet tágabb, tudománymetriával fémjelvezhető jelenlegi állapotának kérdéséhez tartozik.

próbaterelem, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy mindez a közösség nélkül nehezen értelmezhető. A következőkben főleg az interjúk alatt megnyilvánuló kogníciókra és expliciten kifejezett érzelmekre támaszkodom, amelyből a személyes helykötődés főbb vonásait vázolom fel az egyes interjúalanyok esetében. Mindez sok párhuzamot mutat a Népdalkörhöz való kötődéssel, ezért ennek vizsgálatához elengedhetetlen. Az elemzés végére remélhetőleg így a Népdalkört sokarcúságában sikerül bemutatnom, a tagok megélésein keresztül.

Résztevő megfigyelés és interjúzás

Jelen írásban használt módszer két fő pillérét a terepmunka és az élettörténeti fókuszú interjúk jelentik. Két hetet töltöttem a faluban 2023. augusztus 6. és 18. között, ez idő alatt 20 emberrel 24 interjút készítettem, bejártam a falut és igyekeztem minél „sűrűbb” leírásokat készíteni: ezt a terepnaplóban rögzítettem, néhány kivételtől eltekintve aznap este, illetve ha időm engedte, „félidőben”, délután is – ezekből a népdalkör próbájáról született feljegyzések lesznek izgalmasak.

Az augusztusi két hetet a fentebb már említett tősgyökeres, korábban nagybirtokos család leszármazottjának házában töltöttem: az ő lokálpatrióta érzelmei és az érdeklődésem szerencsésen egymásra találtak. Később derült csak ki számomra, hogy ő csak bő tíz éve lakik a településen, tősgyökeres nagyszüleihez viszont minden nyáron eljárt – több esetben ennek a régi családnévnek az említése hozta el az „áttörést” a helyiekkel való interakcióban: szerinte varázsszóként hatott, hiszen rögtön el tudtak helyezni.⁵⁸ Több esetben

⁵⁸ Ennek egyszerre szórakoztató és bosszantó, ugyanakkor tanulságos példája volt, hogy többször találkoztam a makacs pletykával, miszerint a kulcsinformátorom fiának a barátnője vagyok. Volt, hogy az egyik interjúalany megkérdezte, nemmel válaszoltam, majd nem sok idő elteltével

ugyanakkor nem volt szükség erre, meglepően nyíltan fogadtak. A faluhoz erősen és több szálon kötődik, a közösségben is aktív szerepet vállal – ez több szempontból nagy segítség volt.⁵⁹ Legutóbb a májusfa állításon és annak felvezetőjeként szolgáló zenés ébresztőn vettem részt, ahova szintén az ő aktív részvétele jelentette a fő belépőt. Kulcsinformátorom első sorban mégsem ő, hanem felesége: hozzá szorosabb szálak fűztek; az egyetemről ismert, legidősebb fián keresztül találtuk meg a kapcsolatot. Sok hasznos információval látott el az, ez főleg esténként történt, amikor (jellemzően a terepnapló megírása előtt) néhány dolgot elmeséltem a napomból, ő pedig szinte kifogyhatatlanul árasztotta az információkat az emberekről, a köztük húzódó kapcsolatokról és még sok minden egyébről. Ezeket a megfelelő kritikával és távolságtartással együtt igencsak hasznosnak éreztem. Minden esetben jelöltem, hogy melyik információ pontosan honnan származik.

A kutatás másik fő eszközét az interjúk jelentették. Ezek kettős célt szolgáltak: azon túl, hogy az interjúalanyok életéről szerettem volna többet megtudni, a kapcsolatteremtést, a beszélgetés apropóját és a faluról való informálódást is szolgálták. Az interjúkat elsődlegesen élettörténeti megközelítéssel készítettem, amely tág teret biztosított az interjúalanyoknak arra, hogy arról beszéljenek, amit ők maguk fontosnak tartanak. Azokban az esetekben, amikor egy tudomásomra jutott helyi jellegzetességre voltam kíváncsi, ezzel kapcsolatos kérdéseket tettem fel, ezért az interjúkat nem szigorúan az élettörténet-interjúk elemzési eljárása szerint elemzem. Az aktív

ugyanúgy ragaszkodott hozzá. Mindezt leginkább a valahova sorolás szükségességéért értelmeztem: nem meglepő, hogy nehezen tudták másképp értelmezni a velük való időszakos együttlakást. A kevésbé népszerű opció az „osztálytárs” szerepe volt, bár némi időbe tellett, amíg rátaláltam erre az egyszerű és érthető kategóriára.

⁵⁹ Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy bár a legnagyobb jószándékkal, épp az erős helyi elkötelezettség okozhatja, hogy némely aspektusait a településnek kevésbé szeretné megmutatni – akár maga előtt is kevésbé ismer el. Jól tájékozottsága és beágyazottsága tehát nagy segítség, de bizonyos esetekben a megismerés és a kutatás korlátját is jelentheti.

interjúkészítés eszköztárát használva az interjúkra nem mint a valóság valamiféle „idegen hozzátétel nélküli” leképeződésére⁶⁰ tekintek, hanem mint társas folyamatra.⁶¹ Míg a hagyományos megközelítések a kérdező „torzító” hatását igyekeznek kiküszöbölni, az aktív interjúkészítés inkább előnyt kovácsol ebből a „hátrányból” és a kérdező és kérdezett közötti viszonyt is az elemzés tárgyává teszi. Ezzel kettős hasznót húz: egyrészt átláthatóbbá válik a kutatás folyamata, másrészt az elemzés is újabb adalékokkal gazdagodhat.

Az interjúk készítésekor kutatóként alapvetően semleges maradtam, ugyanakkor észben tartottam, hogy bizonyos témákról annak fényében beszélnek vagy nem beszélnek, hogy milyennek érzik a kettőnk közötti viszonyt, milyen szerepekbe kerülünk az interjú alatt. Ilona például az interjú első órájában érzékeny részleteket árult el, amelyet a helyzetre való reflexió követett: *„a nők, ha együtt beszélgetnek, olyan dógokat is megbeszélnek [nevet], csak most azért mondom, hogy be van kapcsolva az a szerkentyű, ott is van”*. Az interjúkat általában azzal a kéréssel kezdtem, hogy meséljenek magukról. Ideális esetben a kutatónak alig szükséges néhány kérdést feltennie, az interjúalany szívesen és magától beszél – ez történt a Katóval készült interjúmban, amely összesen 4,5 órát át tartott és főként azért lett vége, mert el kellett érnem az utolsó buszt. Kedvező jel volt az is, hogy legfeljebb kétórásnak érzékeltam az interjúhelyzetet. Természetesen akadtak kevésbé sikerült interjúk is.⁶² Összesen

⁶⁰ Erre a megközelítésre több példa hozható, én most csak egyet említek, amellyel én is találkoztam. *„A mélyinterjú eszköz, mellyel elérjük, hogy kérdezettünk verbálisan, szóbelileg leképeződik, »idegen hozzátétel« nélkül”* (Heltai-Tarjányi 2004:504). Idegen hozzátételnek a kérdező számít: eszerint a kutató minél kevesebb kérdést tesz föl; ha erre mégis szükség van, akkor minél inkább a már elmondottakból indul ki.

⁶¹ „A kérdezők mélyen és kiküszöbölhetetlenül részt vesznek azoknak a jelentéseknek a megalkotásában, melyek látszólag a válaszadóknak rejlenek. [...] Az interjú mindkét résztvevője szükségszerűen és elkerülhetetlenül aktív. A jelentést nem egyszerűen előcsalogatja a megfelelő kérdés, és nem is egyszerűen a válaszadó feleletei szállítják; a jelentés aktív és kommunikatív módon tákolódik össze az interjú-együttlét során.” Holstein–Gurbium 2013:118

⁶² Ha sikerül megérteni, mely tényezők miatt nem sikerült jól bizonyos szempontból egy interjú, az önmagában információforrás. Ez történt Rózsi esetében is, aki jelen írásban nem szerepel.

6 népdalköri taggal készítettem interjút, két esetben (Ilona és Gizella) másodszor is visszamentem beszélgetni. Az általam legépelt 8 interjú összesen 208 oldalt (740 000 leütést) tesz ki, összesen nagyjából 20 órányi rögzített beszélgetést. A leghosszabb interjú Katóval készült, 265 perces, a legrövidebb 58 (az Ilonával készült második interjú), egy interjú átlagos hossza így 2 óra 28 perc. Az interjúk életútra fókuszáló jellegéből fakadóan igencsak eltérő interjúkat kaptam; mindenki arról beszélt, amit fontosnak tartott. A különböző élettörténetek és személyes tapasztalatok önmagukon túlmutatva a falu változásának sokféle olvasatát adják – a korábban védőnőként dolgozó interjúalanyom például a higiénias szokások változásán keresztül tapasztalta és beszélte el a falu változásait, a tanítónőként dolgozó pedig a családok, főleg a szülők felé tanúsított viselkedése alapján. A lokalitás kutatói szempontból megkonstruált absztrakció, amely az interjúkban elbeszélt megannyi tapasztalatból tevődik össze. Az élettörténeti megközelítés ennek eszközeként szolgál: az egyéni életutak elemzésén keresztül vezet az út a lokalitás ezeken túlmutató felvázolásáig.⁶³ A bevezető kérdés („mutassa be magát”) azonban általában az életút elbeszélésére ösztökelte őket, ami az interjú végére legtöbb esetben összeállt. Az anonimizálás érdekében az interjúalanyokra anonim álnéven hivatkozom. Az interjúgépelés során a fontosabb nonverbális jelzéseket (nevetés, kuncogás, sóhajtás és ezek enyhébb változatai) is lejegyeztem.

⁶³ Ezen a ponton érdemes megemlíteni az emlékezet és történetírás közötti, történészek által vitatott különbséget, olykor feszültséget. Kutatóként fontosnak tartom a határok megtartását (például a túlzott bevonódás vagy „igazságtétel” feltétlen elkerülését), az eltérő tapasztalatokat és emlékezeteket is magában foglaló történeti kép megalkotását viszont elképzelhet önként tartom. Ezt a korántsem evidens hozzáállást képviseli Hartog is. Halbwachs-szal szemben határozza meg magát, aki szerint a történész szerepét a kollektív emlékezeteken kívül határozza meg. Hartog szerint viszont „*a történelem madara eszerint csak akkor kaphatna szárnya, amikor már teljesen beesteledett, amikor a jelen már tényleg kimúlt*”, így ezzel szemben a történészt nem „tiltja ki” a kollektív emlékezet mezejéről. Ezáltal „*megszűnik a történelem és a kollektív emlékezet közti ellentét. A kollektív emlékezet is tartozhat a történész »területéhez«, sőt, eszköze lehet a kortárs történelem erősödésének.*” (Hartog 2006:123-124).

Utam a Népdalkörhöz

Mikor augusztus 6-án vasárnap délután megérkeztem a településre, kulcsinformátorom férje – az említett tősgyökeres család leszármazottja, akit egyébként a legtöbben csak becenevéről ismernek⁶⁴ – terepjárójával körbevitt a faluban és a környéken. Töméntelen mennyiségű információt osztott meg velem, alig győztem jegyzetelni. Az ő helykötődése leginkább a viselkedésén és szakmáján keresztül nyilvánul meg: néhány éve újratelepítettek egy régebbi szőlőhegyet. Jelenleg méhésznek tanul és tervei között szerepel egy ma holisztikusnak mondható gazdálkodás létrehozása – bár tőle igen távol áll ez a fogalom.⁶⁵ Korábbi terepmunkáim alapján tisztában voltam vele, hogy bármennyit olvasok előzetesen a faluról, nem fogom tudni, melyek a lokálisan igazán fontos jelenségek. Ennek tudatával készültem az itt töltött időre; a Népdalkörrel kapcsolatban kulcsinformátorom már az első napon megosztotta velem például, hogy két tag – a volt védőnő és tanítónő – egy közeli településen laknak, mégis visszajárnak az általában heti rendszerességű próbákra. Elárulta azt is, hogy amikor valaki elhunyt közülük, ami idősebb koruknál fogva sajnos

⁶⁴ Kifejezetten izgalmas a faluban a becenevek rendszere: van, hogy olyannyira meghatározó a becenév, hogy az eredetét nem is tudják. Egy jelen írásban nem szereplő adatközlő például maga is jól szórakozva mesélte el nekem a történetet, amelyben a kocsmai balhé miatt kihívott rendőrség a jegyzőkönyvfelvételkor az egyik szemtanútól egyre csak a tulajdonos becenevét hallotta – mikor rákérdezett annak valódi nevére, akkor egyszerűen nem tudta megmondani.

⁶⁵ Egy 2024. májusi látogatásomkor került szóba ez a téma. Mikor „holisztikus” szemléletként hivatkoztam az általa leírt gazdálkodásra és feleségével együtt pozitív érzéseinket fejeztük ki, ő idegenkedett: „nem hiszem, hogy a nagyszüleim holisztikusan gazdálkodtak volna”, felelte. Ebben az aprónak tűnő mozzanatban fontos különbségek tükröződnek – a korábban említett *meggyökerezettség* egy kiváló példája. Számomra és az akkor már ipari jellegű Berhidán felnőtt felesége számára az általa elmondottakat ez a holisztikus jelző ragadta meg, ami viszont a jelenből és „kívülről” érkezik. Számára viszont mindez inkább magától értetődő, a nagyszülei gyermekkorában is tapasztalt gazdálkodásához való visszatérést jelenti. Innen nézve nincs értelme külön fogalommal illetni valamit, ami alapvető. Ez a fajta magától értetődőség egyfajta bensőségességet fejez ki. Érdekes kérdés, hogy az inkább kívülről érkező romanticizálás és a korábbi élményekhez kötődő nosztalgia miben hasonlít és miben nem.

előfordul, akkor nem családjaikkal, hanem közösen vesznek részt a temetésen. Mélyen elraktároztam, hogy egy nagyon is élő, fontos jelenségről van szó.

A Népdalkörrel való második találkozásom rögtön az első interjúm alatt történt. Ilona közvetlen terep-szomszédom volt, már odautazásom első napján találkoztam vele. Kedélyesen és nyitottan viselkedett, rögtön meg is beszéltem vele, hogy mennék hozzá beszélgetni, igent mondott, ráadásul rugalmasan rá is ért. Az első terepen töltött napomat a faluban való sétálással és interjúalanyok becserkészésével töltöttem, így csak a második nap kerestem fel.⁶⁶ A beszélgetés jól sikerült, végül ő is azok között volt, akikhez visszamentem egy második beszélgetésre. A bizalomépítés sikerességét mutatja, hogy meghívott a népdalkör próbájára, amit kifejezett örömmel fogadtam, és titkon reméltem is, hogy így lesz.

A harmadik találkozást az augusztus 15-i próba jelentette.⁶⁷ A próba fél 6-kor kezdődött, 5 perccel előbb érkeztem oda, sietve; nem szerettem volna lemaradni az előzetes, kötetlen beszélgetésekről. Meglepetésemre ugyanakkor még senki sem volt ott, az első két látogató (Rozália és Mária) 17:27-kor érkeztek meg. Az újdonsült vezető (később kiderült, hogy Mária lánya) pontban félkor érkezett, ő nyitotta ki a kultúrházat a saját kulcsával. A Népdalkör saját helyiséggel rendelkezett, ezt az ajtóra ragasztott papírlap is tanúsította, a szoba viszont meglepésként ért: egy hosszúkás szoba fogadott, amelyet csaknem teljesen elfoglalt egy hosszú asztal és a körülötte lévő székek. Az egész inkább

⁶⁶ A kocsma sajnos a pandémia alatt bezárt és ételszállításra állt át, így nem volt olyan gyülekezési, lehatárolt fizikai tér, amely az antropológus számára aranybányát, a helyieknek a találkozás gócpontját jelentené. A falu centrumát jelentő bolt-posta-kultúrház hármassá vált központommá nekem is. Nagy szerencsémre az első napon egy mobil tudószűrő állomás érkezett a településre, az itt várakozókat megfigyelni és kérdezni is volt lehetőségem. Azóta tudom, hogy falu szélén elhelyezkedő park is kedvelt találkozási hely, a résztvevő megfigyelés feltételei azonban kevésbé kedvezők.

⁶⁷ Ekkorra 4 interjút készítettem 3 taggal (Ilona, Teréz, Gizella). A próba után készített interjúkban már több információ alapján tudtam visszakérdezni.

emlékeztetett irodára vagy tanácsteremre. Elhelyezkedtünk az asztal körül, ketten pár perccel később futottak be, köztük a számomra már ismert Ilona.⁶⁸ Jelen volt Mária is, akit már több úton-módon próbáltam becserkészni, köztük közeli barátján, Ilonán, illetve fián keresztül, viszont mindkét alkalommal nemet mondott. Ennek tulajdonítottam a kevés, de számomra érezhető zavart köztünk – sokáig ő volt az egyetlen, akivel nem ért össze a tekintetünk. A próba végére azonban úgy tűnt, jobban feloldódott, bármi is zavarta. Igent mondott az interjúra és nem éreztem se akkor, se a későbbi interjú alatt, hogy ehhez ne lenne kedve. Bő félévvel később, a nőnap-i bálon végzett terepmunkám közben viszont a két és fél órás interjú ellenére sem ismert fel.⁶⁹

A népdalköri próbán való részvételem alatt lehetőségem nyílt betekintést nyerni a tagok közötti csoportdinamikába. A leírásban a terepnaplóban feljegyzettekre és a későbbi tapasztalatokra és információkra támaszkodom. Az interjúktól eltérően itt nem volt lehetőségem a visszatükrözésre, így az értelmezések a saját értelmezéseim – ezt igyekeztem minden esetben nyilvánvalóvá tenni. A próbára összesen öten érkeznek, a korábbi vezető, Kató nincs jelen, illetve Teréz sem. Amíg nem érkezik meg mindenki, kötetlen beszélgetés zajlik. A jelenlegi vezető az unokájáról mutat képeket, egyszerre

⁶⁸ Kissé zavarba ejtett, hogy vele magázódunk, míg a vezető leszögezte, hogy ők tegeződni szoktak, így ez érvényes rám is.

⁶⁹ További kutatást igényel annak pontos megállapítása, hogy mi okozhatta a kezdeti ellenállást és a későbbi felejtést. Egyik tényezőként a másokról való negatívumok elárulásától való ódzkodás jelentette. Ilona a második interjú alatt szóba hozta, hogy Mária nemet mondott: „*Nem, azt mondta, hogy ő nem. Mondtam neki, hogy itt nincs az, hogy nem név szerint beszélünk, ha valakiről is beszélünk. Nem név szerint van megnevezve. Nem, akkor se, ő nem mond senkinek. Na ennyi.*” Nem ő volt az egyedüli, aki attól tartott, hogy negatív véleménye visszajut a másikkhoz, ami a szoros együttélés és a terepmunka során számtalan alkalommal előkerülő pletyka jelensége miatt kézenfekvő. Másik tényezőként nehéz és immobil életútja és alacsony társadalmi származása merül fel. Az interjú alatt számtalan konkrét emléket említett, amelyben a kiszolgáltatottság, megfeszített munka, napról napra élés képei tűntek fel. Megfogalmazásának módjából (például hogy apja „csak segédmunkás”) és hanghordozásából az efölött érzett szégyent éreztem. Harmadik tényezőként a helyiek tartózkodó magatartása vethető fel. Kulcsinformátorom az „őslakos” helyieket hasonló habitussal jellemezte anélkül, hogy én meséltem volna neki erről az esetről.

több reakció érkezik, derűs hangulatban. A művészeti vezető később érkezik, engem meglátva csak annyit mond: „Hát te ki vagy?”.⁷⁰ Miután megérkezik, praktikus dolgokra terelődik a szó: a népdalkör szlovákiai testvérvárosába tett látogatásról beszélgetnek. Ezt csak az szakítja meg, amikor a vezető beteg férjéről esik szó.⁷¹ A jelenlévő tagok fuvar felajánlásával és egyéb szervezési könnyítésekkel fejezik ki felé a törődésüket, ami ettől függetlenül is egyértelműen érezhető: egy időre az egész terem fojtottabbá válik. Pár percig tart csupán ez, meglepően hirtelen visszazökkenünk a próbára és a praktikus dimenzióba: az augusztusban esedékes nyugdíjastalálkozóról van szó.⁷² Mielőtt a próba elkezdné, a vezető megadja a lehetőséget, hogy kérdezzek. Így derül ki, hogy „szinte minden szabadidejüket” itt töltik, hétfőig a próbákra (még ha nem is az összesen), mivel általában mindig van valami, amire készülniük kell. Mária talán leplezni szándékozott, mégis érezhető büszkeséggel mondja, hogy volt olyan év, ahol harmincöt fellépésük volt.

Nemsokára elkezdné a próba: meglepődöm, mennyire frissen és jól hangzanak, üdítő. Feltűnik, hogy a mellettem balra ülő Rozália sokszor viccelődik – „rosszalkodik”, fogalmazza meg a későbbi az interjúban – a vezető által túl halknak titulált mondat végi t-ket például eltúlozva ejti. A próba elejétől

⁷⁰ Az énekkarnak jelenleg tehát két vezetője van: a „rendes” mellett idén januártól egy művészeti vezető is jelen van. Minderre valószínűleg a korábbi vezető hosszú évek alatt felszedett szaktudásának pótlása miatt volt szükség.

⁷¹ Sajnos a férfi még a terepmunkám alatt életét vesztette, üzemi baleset következtében. Ezt részben a kulcsinformátoromtól, részben Máriától tudom, akinek egyben veje is volt. Arra a kérdésemre, hogy a férfi hol dolgozott, az egyik közeli gyárat mondta: „Hát, még van, de mindenki úgy tudja, hogy nem dolgoznak ott, de dolgoznak. Vannak ilyen kisebb kft-k, asszem három is.” Hogy pontosan melyik cégnél dolgozott, nem derült ki.

⁷² A kifejezetten a veszprémi kistérségre fókuszáló *Szenior Találkozók* egy relatíve új kezdeményezés, 2019-ban rendezték meg először. A jelenség nem érdektelen a helykötődés és a lokális identitás konstrukciójának szempontjából sem: ekkor (2023-ban) például 40 nyugdíjasszervezet képviseltette magát. A kezdeményezést Ovádi Péter kormánypárti országgyűlési képviselőhöz társítják, akinek a nevét a terepmunka alatt magam is sokszor, sokféle kontextusban hallottam. Néhány beszámoló: <https://mediaklikk.hu/kossuth-radio/cikk/2023/09/05/a-hely-szenior-talalkozo-solyban/> illetve <https://vehir.hu/cikk/70247-igy-is-lehet-nyugdijaskent-elni>

fogva kifejezetten nyílt volt felém, két éneklés között felém is fordul és megkérdezi: „eljössz hozzám?”. Később alkalmam nyílik rákérdezni az anyagiakra is: részben önkormányzati támogatásból tartják fenn magukat, ami elég szűkös, a tavalyról maradt pénzből húzzák ki most, az infláció idején, illetve „anyagi áldozatot hoznak”. Arra a kérdésre, hogy akkor is találkozónának-e, ha nem lenne a „hivatalos” népdalkör, igennel válaszolnak, „akkor is énekelgetnénk”.⁷³ Mivel említették, hogy nehezen találnak utánpótlást, megkérdeztem, mi a helyzet az új beköltözőkkel, mire általános derűtség volt a reakció: a művészeti vezető három éve lakik itt, két éve a népdalkör tagja. Ezt érdekesnek tartottam; így derült ki, hogy a korábbi vezetőnek, Katónak volt szomszédja. Mivel jó kapcsolatot ápolt velük, illetve a vezető szerint tudták róla, hogy énektanár, így hívtál el külön, amit ő szívesen vett.⁷⁴ Ez magyarázza is a tanárjellegű habitusát – Rozália viccelődései főleg ebbe a dinamikába ágyazódnak. A dalostalálkozók kapcsán szóba kerül a szomszédos Papkeszi, mire valaki derűs-energikusan rávágja, hogy „azokat le kell nyomni!”. Kérdésemre, hogy vannak-e helyi népdalok, hármat is mutatnak, amelyeket egy helyi emlékhely avatásánál énekeltek (ezt egyébként Gizella érte el az általa alapított helytörténeti egyesületen keresztül). Nemsokára visszatérek az utánpótlás némileg elhalt kérdésére; azt felelik, hogy „mindig tizenöt főből álltunk”, mire valaki kijavítja, hogy „tizenhárom nő”.⁷⁵ Az egyórás próba vége felé haladva ismét előkerül az unoka témája, amely kapcsán potenciális konfliktushelyzet adódik: Gizella kissé epésnek is érzékelhetően rákérdez, hogy bölcsődében van-e a gyerek, a vezető mindezt ugyanakkor természetesnek

⁷³ A kérdést csak két pontosítás után sikerült megértetnem, amit a saját magunk erős közösségként való értelmezésének jeleként értettem (bár ezt értelemszerűen a próba kontextusa is erősen befolyásolta); az „akkor is énekelgetnénk” válasz szintén az éneklés és a közösségi lét erős összefonódását mutatja.

⁷⁴ A kulcsinformátorom elmondta, hogy bár csak pár éve lakik a településen, rögtön „bedobta magát a közéletbe”, aktívan részt vett az eseményeken.

⁷⁵ Ketten elhunytak az utóbbi években, így a jelenlegi létszám 11 fő.

tartja. Gizella később az interjú alatt visszautalt erre a momentumra: Ő a bölcsődébe íratást úgy értelmezte, mint a hetvenkét éves nagymama gyermekfelügyeletre való elégtelenségét – hasonló korúként ez kelthetett benne ellenérzést. Az idősödésről alkotott eltérő elképzelésekről és az ezek jelentette potenciális konfliktusról más is beszámolt az interjúk alatt – erre később térek vissza részletesen.

Egyéni helykötődések – sokarcú falu

A továbbiakban röviden felvázolom az egyes interjúalanyok életútját, a helykötődés szempontjából fontosabb mozzanatokra koncentrálni. A realitás, hogy a Népdalkör tagjai heti rendszerességgel látogatják a próbákat és hogy gyakran fellépnek, a helykötődés viselkedéssel történő folytonos megerősítése, gyakorlata. Az életutak rekonstruálásakor – a helykötődés modelljére visszautalva – a személyes dimenzióra fókuszálok. A kollektív aspektuson keresztül a közösséghez való történeti kötődés válik megragadhatóvá a családi múlton keresztül. Az egyéni aspektuson belül pedig a tapasztalatokra, fontos életeseményekre koncentrálok. Az életutakban sokszor kerültek előtérbe más terek, ezek a jelentőségét szintén igyekeztem felvázolni. A résztvevő megfigyelésből ettől eltérően az antropológiai jelen vizsgálatára nyílik lehetőség. A fókusz itt a társas és a fizikai környezethez fűződő kötődésen, illetve a kettő közötti viszonyon van.

Fontosnak tartottam az életüket meghatározó főbb jelenségek felvázolását is. A sokféle tevékenység bemutatásán keresztül a Népdalkör, illetve néhány egyéb közösségformáló törekvés körvonalai is kirajzolódnak: a Népdalkör tagjai jellemzően kifejezetten aktívak; más területeken is kapcsolódnak a település közösségi életéhez. Jelen tanulmány célja, hogy az

eltérő helykötődési mintázatokon keresztül a település a maga sokarcúságában jelenjen meg.

Ilona anyja révén került a faluba. Anyja a Balaton környékén született, 20 km-re Keszthelytől. Lánykorában a kastélyban dolgozott bejáró szolgálóként. Az 1930-as években került barátnőivel a mára már nem létező, közeli pusztára. Idővel beköltöztek egy közeli faluba. Férje – Ilona apja – szintén munkalehetőség miatt volt a környéken, így ismerkedtek meg. Apja gyári munkás, anyja háztartásbeli volt. Az apa tragikus halálát követően, amelyet a peremartoni gyárban történő robbanás okozott, anyja szerény özvegyi nyugdíjából tartotta el őket. Később, a gyárak bővülésével és valószínűleg a közösségi normák enyhülésével anyja egy közeli gyárban kezdett el dolgozni. Ekkor Ilona már „nagyobbacska” volt. Ekörül, a hatvanas évek második felében költöztek a vizsgált faluba. Bő tíz évvel később férje a Nitrokémiánál kapott állást, amihez tanácsi lakást is sikerült szerezni, így Veszprémbe költöztek és a kilencvenes évek végéig ott is maradtak. A településen lévő házukat azonban megtartották, a költözés évszámait pedig pontosan számontartja. A veszprémi lakás infrastrukturális ellátottsága sokkal jobb volt, mint a falubelié, nagy könnyebbségként emlékszik vissza az automata mosógépre és a csapból folyó melegvízre.⁷⁶ Miután elveszítette férjét, nem tudott két lakást fenntartani, három gyermekével egyhangúlag a faluba való visszaköltözés mellett döntöttek. A távol töltött szűk két évtized alatt rendszeresen visszajártak a kertet művelni, így Ilona nem érzékelte különösebben az ez idő alatt lezajló változásokat. Fia jelenleg is a településen lakik, két lánya szintén a környező településeken. Ilona csaknem húsz évig a helyi tsz-ben dolgozott adminisztratív pozícióban. Ezzel

⁷⁶ A vizsgált település a vízhez való hozzáférés szempontjából a megye más községeihez képest jelentősen nehezebb életfeltételeket jelenített. 1960-ban minden ötvenedik lakóházban volt csak vezetékes víz (ez más községekben minden tizedik ház esetében volt így), 1970-ben pedig csaknem minden második lakóház esetében a telken kívülről kellett beszerezni a vizet, amely jelentősen magasabb volt a megyei községekre jellemző 30%-nál.

kapcsolatban viccesen megjegyezte, hogy *„Az kft. volt, egyszer ilyen megnevezés, egyszer olyan, mondtam, én ugyanannál az asztalnál [ülök], csak változott a munkahely [nevet] elnevezés.”* Ilona több szállal kapcsolódik a településhez, szeret itt lakni: konyhaablaka például az utcára néz, ahol gyakran beköszönnek az elhaladók. A Népdalkör többi tagjához képest kevesebb aktív, civil tevékenységben vesz részt – az interjú alatt nem derült ki, hogy a Népdalkörön kívül más szervezetben segédkezne – ugyanez igaz Máriára is, akivel közeli barátok.

Teréz a környéken született, a földosztáskor kapott földek miatt néhány éves korában egy a mezőföldön található Paulszpusztára költöztek – ez mára ugyancsak megszűnt.⁷⁷ *„A pusztán laktunk és ott a szüleimnek az volt a véleménye, hogy a leány az majd férjhez megy, nem kell annak tanulni. Pedig tanítónő szerettem volna lenni.”* Nagyapja „falukanász” volt. Szülei mezőgazdaságból éltek: a földosztáskor kapott föld mellé béreltek, azon gazdálkodtak. Édesapját élelmes gazdálkodóként beszéli el.⁷⁸ Édesanyja helyi származású, fiatalkorában cselédként dolgozott a helyi „uraságnál”. Teréz később a helyi tsz-ben dolgozott fizikai mezőgazdasági munkásként. Erre jó szívvel emlékszik vissza, az elbeszélésekben fontos szerepet kap a társakkal megosztott élmény. Tizenkilenc éves korában férjhez ment, ekkor a járásközponthoz közelebb eső településre költöztek. Első két gyermeke még ott, a második kettő már Veszprémben született. 1965-ben költöztek férjével a

⁷⁷ A pusztá akkoriban kifejezetten népes volt: iskolájában például az interjúalany visszaemlékezései szerint 120 gyerek is járt, a szomszédos, azóta szintén megszűnt Hódosból is oda jártak a gyerekek. De „nagy volt a kulturális élet is”, teke, röplabda, foci, színjátszókör is volt. Érdekesség, hogy 2014-ben találkozót tartottak a pusztán születetteknek. (Forrás: <https://www.feol.hu/hetvege/2014/07/talalkozo-valahafaluban>)

⁷⁸ „Apu mindig olyanokat termelt, ami pénzt hoz. Minél több. Hát például apu termelt salátamagot. Utáltam, mer’ mikor fölmagzott a saláta, beérett, akkor ilyen nagy hordóba szedte bele és nekünk bele kellett menni kitiporni a magot belőle. Meg ricinust termelt, az is elég nagydarab vót, és az nagyon rohadt egy növény, mer’ így kellett lehuzkodni, ujjal. És akkor itt az embernek már nem volt hús a kezén.”

településre.⁷⁹ Édesanyjáék költöztek először: „*Anyu nem szeretett Paulába lakni, mer' ő [falubeli] lány volt, apu Vörösberényi, de apu utált [itt] lakni, mindig mondta anyunak, hogy a púpos [falud] [nevetünk], ugye a hegyhát*”.⁸⁰ Férje eredetileg vasutas volt, de csak úgy vették fel a gyárba, ha mindketten hajlandók ott dolgozni, így a négy gyerek mellett három műszakban dolgoztak. Mindezt úgy oldották meg, hogy egyik héten ő, másik héten a férje főzött. Egészen haláláig, a nyolcvanas évek derekáig ott dolgozott. Amíg működött, tagja volt a Faluszépítő Egyesületnek is, a Népdalkörön túlmutatón is kivette a részét a közösségből. Az egyesület végül lassacskán feloszlott.⁸¹ Tőle tudom meg azt is, hogy a faluból heten is járnak a közeli településen lévő nyugdíjasklubba, amely összesen nagyjából kilencven tagot számlál.

Gizella egyéni helykötődése mutatta a legambivalensebb mintázatot az interjúalanyok közül. Bár kétszer is ellátogattam hozzá és összesen több, mint öt órát beszélgettünk, az általa alapított helytörténeti egyesület, illetve a hat évig tartó könyvtárossága alig került elő: mindig akkor jutott eszébe, mikor már mennem kellett a következő interjúra, ezért csak röviden tudtam erről hallgatni. Ez azért is beszédes, mert az interjú jellegéből fakadóan ő alakította a beszélgetés menetét. Egy tőle származó interjúrészlettel példálóztam a helykötődés affektív részének boncolgatásánál: az ilyen egyéb jeleket figyelembe véve valószínűsíthető, hogy az idézett részlet valóban a

79 A statisztikákból ismert nádtetős házak csökkenéséhez ők is hozzájárultak eggyel: „És akkor vettek egy házat itt, ennek a helyén volt egy 15 méter hosszú, nádtetős ház. Azt vették meg, és akkor úgy döntöttek, hogy hát a nádtető az ugye romlik, építenek másikat. Megépítették ezt. Ezt, és mi meg megvettük azt a nádtetős házat, de mivel beázott.”

80 Azt nem tudta megmondani, hogy már édesanyja ide született-e, valószínű, mert már nagyanja is helyi volt. Érdekes a párhuzam édesanyja és közte: hozzá hasonlóan házasság után ő is férje lakóhelyére költözött, gyermekeinek egy része oda született, utána azonban szintén visszatért a faluba.

81 „Én szedtem a faluszépítő tagdíjat is, meg a vöröskeresztes tagdíjat is én szedtem. Amióta nem szedem, azóta nem szedi senki [nevet]. De például ahol vótak virágok, közösen mentünk kapálni, ültetni. Amikor már nem annyira üzemelt a faluszépítő egyesület, még akkor is beültettük a ládákat, amit az önkormányzat adott ládákat, beültettük őket és hát öntözni már az önkormányzatnak kellett.”

megrekedtséget jelentheti számára. Az interjúalanyok közül egyedülálló módon hozta párhuzamba a mentalitást a fizikai terekkel, illetve az interjú több pontján adta jelét a terek fizikaiságára irányuló érzékenységének.⁸²

Gizella Veszprémben született, ott is nőtt fel, életútját azonban társadalmi nemi szerepei több esetben erősen korlátozták. Érettségi után főiskolára akart menni, de anyja beteg lett és ápolnia kellett. Súlyos betegsége miatt döntött úgy, hogy férjhez megy: „*mondtam, hát hogyha egy mittudomén, mennyi időm van vissza, akkor legyen*”.⁸³ Meggyógyult és elkezdett újra tanulni, férje viszont szabotálta; például hiába főzte meg a vacsorát, nem etette meg a gyermekeket, mert azt az anya feladatának tartotta.⁸⁴ Időközben másik lakótelepre költöztek, de ott sem érezte jól magát. A következő lakást szerette, bár a lakás elhelyezkedése nehézségeket okozott – nehéz volt a harmadik emeletre felcipelni a babakocsit. Többféle munkája volt: bő tíz évig közigazgatásban dolgozott, ezt szerette, de volt könyvelő is, programozott lyukkártyás gépeket. Első férjétől később elvált, a város másik szélén vállalt állást és „ott ragadt”. Néhány évre apja panellakásába költöztek, ez viszont sok kényelmetlenséggel járt – különösképp, hogy az apja élettársával kellett osztozni a helyen. Öt évvel a válás után ismét megházasodott, elköltöztek, ezt a lakást annak ellenére is szerette, hogy nehéz volt a lift nélküli emeletekre felcipelnie a babakocsit. Szűk tíz évre rá férje miatt költöztek a faluba, újabb tíz év múlva elvált tőle. Szeretett volna elköltözni a faluból, de egy bonyolult helyzet miatt erre végül nem nyílt

82 A panellakásokkal kapcsolatban például így fogalmazott: „olyanok az embereknek a gondolkodása, mint amekkora a lakása. Eddig tart. (...) És egy nagyobb területre vagy egy nagyobb lakásra költözöl, vagy egy más területre, akkor kinyílik a fejed is belülről, (...) a gondolkodásod is tágabb tereket kap, valahogy egészen mást látsz, mint azok a tava.. luknyi lépcsőket borzalmas szagokkal”.

83 Betegségét olyannyira töredékesen és bújtatva beszélte el, hogy az interjúszituációban, illetve a gépelés során fel sem tűnt. Csak később, az interjú elemzése során, néhány elszólásból vált tisztává számomra, pontosan milyen betegségben szenvedett.

84 „El kellett volna menni a spájzig, kivenni az ételt, amit odakészítettem és képes volt a gyerekek nem adni enni. Este kilenckor hazaértem és ott sírt az asztalon szerencsétlen, két és fél -hároméves gyerek, mert nem kapott vacsorát”.

lehetősége. Délutáni nevelőként az egyik veszprémi iskolában kezdett dolgozni, ahol szintén tizenkét évig maradt. Közben felvételizett főiskolára. Felvették: pedagógiai képzést végzett el, majd főnöke nyomására egy másik, hasonló képzést is. Egy messzi nagyvárosba járt iskolába, az ingázást viszont megterhelőnek érezte, különösen az otthoni, fizetetlen reprodukív munkájával való összeegyeztetés (gyermeknevelés, főzés, bevásárlás, stb) miatt.

Miután a településre költözött, kívülállónak érezte magát. *„Hát én vótam a gyüttment. Mindenki felismert a faluba, csak én nem ismertem fel őket. De hát sokáig csak aludni jártam haza.”* Az „aludni jár haza típust” többen is – jellemzően idősebbek és/vagy helyiek – említették nekem, jellemzően a beköltözők legfrissebb rétegére utaltak.⁸⁵ Az egyik birtokos család leszármazottja rendszeresen emlékeztette ebbéli státuszára. Gizella szeretett volna beilleszkedni, különböző munkákat vállalt, hogy megismerje a falut, többek között KSH összeírásokat is vállalt, ebben kifejezetten a beilleszkedés motiválta. Hasonlóság közte és más Népdalköri tagok között, hogy aktívan kivette a részét a közösségi feladatokból: ő alapította a helytörténeti egyesületet, évekig volt könyvtáros, emellett szervezett a helyi gyerekeknek az elmúlt években táborokat. A könyvtár fizikai teréhez erős, pozitív személyes kötődés fűzte, megnyugtatóan hatott rá az atmoszféra: *„nagyon szerettem ott lenni. Nagyon jók a fényviszonyok, kellemesek és nyugtatóak és az egész, amikor kilépsz az ajtón, az már nem.”* Mindezekkel együtt ő volt az egyik legaktívabb tag. Az egyesület jelenleg nem működik, melynek az elbeszélés alapján részben a többiek csökkent aktivitása és a feladatokkal való magára hagyatottsága,

⁸⁵ Teréz így fogalmazott, mikor a téma magától előkerült: „Meg hát az az igazság, hogy itt [a faluban] most már nagyon sok a úgymond bevándorló. Kijönnek Veszprémből, aztán nem vegyülnek, nem vegyülnek.” Máriánál már szándékosan kérdeztem rá a jelenségre, ő azt mondta, nem igen szokta hallani ezt, csak azt szokták mondani, hogy „kis bevándorló”. Fia ennél erélyesebben fogalmazott, szerinte ezt „a bevándorlók terjesztik, nem csak [a faluban], országosan”.

részben pedig a pandémia alatti nehezebbé váló feltételek az oka. Emiatt hagyta abba – bár néha jelenidőben fogalmazott.⁸⁶

A többi interjúalanyhoz képest ő hangsúlyozta a természeti környezet fontosságát a legtöbbet. Fájlalta például, hogy a település mellett húzódó erdőt – ahol régebben több rendezvényt is tartottak – eladták.⁸⁷ Valószínű, hogy a fizikai térhez való kötődésre azért is esett több hangsúly, mert a közösséghez, a helyiekhez való kapcsolódása a többiekhez képest lazább: jelzésértékű, hogy az interjúban többször „helyiekként” hivatkozik a többiekre. Ennek ellenére (vagy épp ezért) mégis ő volt az, aki aktívan igyekezett a helyi emlékezetet megkreálni. Az egyesületben például többek között riportot készítettek, mikor az egyik már elhunyt, tősgyökeres lakossal készített beszélgetést megjelentette az egyesület kiadványában, nemsokára felhívta az egyik leszármazott. Valószínűleg az eltérő emlékezetekből fakadó konfliktusok is az egyesület problémás működését okozták,⁸⁸ valamint az is elképzelhető, hogy ez a fajta múlthoz való hozzáállás a helyiektől idegen. A helyi emlékhely létrehozásánál például szintén nem igen segítettek neki a többiek, amit az interjú időpontjában sem értett: *„de hát mondom, a te őseid vannak rajta! Hát neked kellene szorgalmazni!”*

⁸⁶ Az interjúrészlet végén a szociális kötődést mintha a földrajzi helyhez való kötődés ellenpontoszná: „a jelenlegi állapotok miatt abba kellett hagyni, tehát a covid az nagyon, igen, engem amortizált, és jött ez az áram meg gáz mizéria és ugye na minden, erre minden, ami elektromos, meg a nyomtatása a hírlevélnek, mindent én csináltam napokon keresztül és mondtam nekik, hogy nem merem, nem vállalom egyszerűen, hogy a saját költségemen 250 példányt kinyomtassak, mert nem. Egyébként ez egy gyönyörű, földrajzilag annyira pozitív és annyira gyönyörű ez a hely.”

⁸⁷ „(...) hogy miért kellett eladni az erőt, magát az erdőt. Lovarda volt itt éveken keresztül, de bekerítették. De az a lovarda tönkrement, mert a tulajdonosok összevitakoztak. Nem magyar tulajdonosok voltak, hanem németek. De itt oltári gombatelepek voltak, gombalelőhelyek, és a falu lakossága hozzá volt szokva.

⁸⁸ „[V]an egy élő leszármazottjuk, akitől végül is. Bocsánat, nem kértem írásos engedélyt a megjelentetéshez, de elolvasta az újságban és reklamált, mondta, hogy ez nem így volt. Mondtam neki, hogy ezt anyukájától így írtam le, vagy hogy ez biztos, hogy az én tévedésem, elnézést kértem tőle.”

Mária életútját ezzel szemben sokkal kevésbé jellemzik az eltérő szocializációs közegek; apai ágon már nagymamája is idevalósi volt. A hajdani hagyományos életvilág az ő példáján keresztül közelíthető meg a legjobban. Édesapja segéd munkásként dolgozott, többek között a malmoknál, az „uraságoknál” végzett mezőgazdasági fizikai munkát. Édesanyja a Bakonyból származik, a református „paplakban” szolgált, később viszont ő is egy közeli gyárba ment dolgozni. A gyári munka kiszámíthatóbb volt, mint a mezőgazdasági idénymunka. Mária is a faluban született, de „még nem kórházban, háznál”, ami szintén egyedülálló. Óvodába és iskolába is itt járt.⁸⁹ Egész életét itt töltötte, sose költözött el – ő töltötte tehát a leghosszabb időt a településen. Az 1970-es években épült egy új utca, válaszul a növekvő népességszáma.⁹⁰ Ők is ekkor költöztek oda: akkoriban még csak 6-7 ház volt arrafelé, a jelenlegi töredéke. Annak ellenére, hogy apja helyi volt, nem ismerte a falubelieket, a közvetlen környezetén kívül nem volt kapcsolatban a többiekkel: *„én a faluba nem tudom, hogy mi történt, mer ugye nem engedtek le bennünket. Elmentünk az iskolába, aztán hazajöttünk, azt itt játszottunk az út előtt, tudod, akik itt vótak még.”* Édesapja egy korábbi, mára nagyrészt elfelejtett konfliktus miatt nem tartotta a családjával a kapcsolatot, interjúalanyom csak apja testvéreit ismerte. Ehelyett az édesanya bakonyi családjával tartották a kapcsolatot, rendszeresen látogatták egymást. Elmondása szerint szülei tartották a kapcsolatot a többi szülővel, ami a szülői munkaközösségnek volt köszönhető, az ugyanis „mindig vót”. A személyes-kollektív helykötődése tehát csak az egészen szűk fizikai környezetére korlátozódott. A helykötődés leginkább a fizikai terekhez kapcsolódóan jelenik meg, leginkább a helyfüggéssel írható le. Az állatokkal és a földön végzett munka emlékei

⁸⁹ Az óvoda akkor csak nyaranta funkcionált, nagyjából 2,5 hónap erejéig.

⁹⁰ 1970-ben volt a legmagasabb a falu népessége. A 2022-es népszámlálás hasonlóan magas értéket mutat. Érdekes, hogy mindkét utca a nagyjából 700 fős lélekszám elérésekor épült.

általában negatív felhanggal kerültek elő. Elbeszéléséből a megfeszített munka rajzolódik ki: már kiskorában is hajnalban kellett kelnie, segítenie apjának a földeken, ami az alacsony segédmunkás gyári fizetését egészítette ki, sok fogyasztási cikket maguknak kellett megtermelni, mert a boltban nem tudták volna megvenni. Az ő esetükben a második gazdaságban való munka nem a gyarapodást, hanem a napról napra való élést szolgálta.⁹¹ Az interjú alatt sokat mesél a munka nehézségeiről, amit tovább nehezített, hogy szomszédjuk tehetősebb volt – ő a gyári munkát maszek kőműveskedéssel töltötte ki a földeken való, hajnalban kezdődő munka helyett. A köztük lévő kontrasztra fájdalommal emlékszik.⁹²

Két testvére volt; öccse néhány hónapos korában elhunyt torokgyíkban, a sírját időről időre látogatja, nővére tíz éve hunyt el.⁹³ A nyolcadik osztály befejezése után nem vették fel egyetlen veszprémi középiskolába sem. Bár a bizonyítványa jó volt, a kudarc oka az volt, hogy lányként diszkriminálták a szűkös iskolai helyek miatt. Sikertelen felvételi miatt munkába állt, később viszont szeretett volna gyors-és gépirónak tanulni, ahol vidékiként diszkriminációval szembesült: *„azt mondta az igazgató, akkor ott most már az se él, szegény az is meghalt, hogy elsősorban a veszprémieket és úgy, hogy ha marad hely, akkor a vidékieket.”* Így tanulás helyett tovább dolgozott a gyárban, összesen harmincöt éven keresztül.

Fiatal korában gyakran tartottak a környékbeli településeken bált, ekkor a fiúk „elkérték őket” a szüleiktől, vigyáztak rájuk, így együtt mehettek el ide. Gyalog mentek. Mária nem tudott táncolni, de nővérével bízatták egymást,

⁹¹ Ezzel szemben a kétlakiakat a korszakban sokszor negatív felhanggal említették, épp e kettős tevékenység miatt (Kisőrsi 2021).

⁹² *„Itt úgy meg vót egy-két lány kímélve, hogy az nem igaz!”* A társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatban ennél érzékletesebb emléket is hoz, ez azonban önálló elemzést érdemel.

⁹³ Öccse nem a faluban, hanem édesanyja származási helyén nyugszik.

hogy majd megtanul, így is lett: *„de hát úgy megtanultam táncolni, hogy még azóta is táncolok! [nevet].”* A bál itt is az ismerkedések helye volt: a környékbeli fiatalok közül sokan elmentek – férjét is az egyik ilyen alkalommal ismerte meg, tizennyolc éves korában. Később, a hetvenes évek elején, már házasként és anyaként a munkahelye támogatta volna, hogy elvégezze az érettségit, de ezt a továbblépést végül a férje akadályozta meg a féltékenysége miatt, így a tanulmányok folytatása végleg megghiúsult. Férje féltékenysége másban is korlátozta, a népdalköri részvétele miatt is hűtlenséggel vádolta és megalázó jelzőkkel illette.

Tősgyökeres pozícióját szem előtt tartva rákérdeztem, hallotta-e már azt a kifejezést, hogy gyöttment, amire így felelt: *„Hallottam má, hogy gyöttment, de, de nem. Hát az, aki így bejött, hogy annyit mondtunk, hogy ez most jött ide, ilyen kis bevándorló, vagy valami, de nem, nem, én nem szoktam ezt hallani (...) „Hogy mondjam, akik ide betelepédtek, idegenek, azok.. azok főleg Veszprém meg ilyen nagyobb városokból jöttek ki.”* Izgalmas megfigyelni, hogy Veszprémből kijönnek, ami egészen másféle dimenziót sejtet, mint az elterjedtebb vidékre *lemenni* kifejezés. Részben maga is hasonlókat mondott a „gyöttmentekről”, mint más helyiek (nem látogatják az eseményeket),⁹⁴ viszont azt is elmesélte, hogy van, aki igenis eljár. Ezt a kettősséget többször hallottam. Ennek oka többek közt a fizikai közelség, szomszédság lehet: a csupán néhány éve épült új utca mellettük van, az ottani családokkal jó viszonyt ápol, kedvesnek tartja őket. Jelenleg jól érzi magát a településen, minden eseményre ellátogat – ez a többiekre nem volt igaz: az ő viselkedésükben a helykötődés inkább a szervezőmunkákban mutatkozott meg. Számomra meglepő módon nem nosztalgiával beszélt a múltból annak ellenére sem, hogy az interjú több pontján

⁹⁴ Teréz például így nyilatkozik: *„Meg hát az az igazság, hogy itt [a faluban] most már nagyon sok a úgymond bevándorló. Kijönnek Veszprémből, aztán nem vegyülnek.”*

emlegette a régi búcsúkat, az éppen aktuális témától olykor függetlenül: „*Most sokkal jobb a falunak a hangulata, mint régen, de én akkor is, én nagyon jól éreztem magam akkor is.*” A Népdkörrel kevés szót ejtett magától, rákérdeztem, a technikai részletekről és az e felé érzett elégedetlenségéről beszélt – a többiekkel eltérően nem fejezte ki explicit módon a kötődését se a Népdkör, se a falu felé. Hogy ez valamiféle helyi ethosz része-e, vagy inkább személyes vonás, kérdés.

Utolsó két interjúalanyom jó pár éve nem a faluban, hanem egy közeli településen élnek. Rozália Veszprémben született, 11 éves koráig ott is élt. Eredetileg is oda szeretett volna visszaköltözni, de nem engedhette meg magának és bár már nyolc éve itt lakik, „*Soha nem fordultam be, tehát hogy automatikusan, tudod, hogy [a faluban] befordulok az [utcán] és hazaérek, sose. Nem tudom, miért.*” Még mindig Veszprémben érzi magát otthon: „*érdekes módon, ha jövök Veszprémből, soha nem, eszembe nem jut, hogy véletlenül, hogy jaj hát nem is itt lakom és nem tudom, miért.*” Tizenegy éves korában költöztek el Veszprémből a településre, ahol most is él, édesapja ott kapott szolgálati lakást. Egy közeli városba járt gimnáziumba, védőnőképzőbe pedig egy távolabbi nagyvárosba. Ennek elvégzése után a vizsgált és egy szomszédos település tartozott a körzetébe, az itteni családok életébe ennek köszönhetően belevetődött. A hetvenes évek végén költözött a faluba helyi születésű férje miatt, anyósa házára épített szinten laktak jó pár évig. Két gyermekük született: egy fiú és egy lány. A fiú értelmi sérültként jött világra, jelenleg is együtt laknak, az interjú alatt is időről időre jelen volt. Gyermek születése után férje hosszabb ideig távol volt munka miatt, ez idő alatt Rozália szoros és jó kapcsolatot alakított ki anyósával, amelyet a kiegyensúlyozott munkamegosztás és egyenlőség jellemzett. Mikor férje visszatért, „teljhatalmú” irányító szeretett volna lenni, erre azonban a már kialakult viszonyrendszer nem adott

lehetőséget („*hát aztán mondtuk, hogy megvótunk mi nélküled is, ne parancsolgass itt nekünk*”). Később férje sokat dolgozott távol, fiáról nem gondoskodott – Rozália úgy érezte, ha az apja nem fogadja el, azt más férfitől se várhatja –, később pedig félre is lépett, így fokozatosan eltávolodtak. A kilencvenes évek végén vált el tőle. A Népdkörbe is anyósa révén került, aki elkötelezett tagja volt, illetve a falusi életvilágba is főleg rajta keresztül vonódott be – anyósa „helyi, hagyományos asszony”-ként a kacsapucolástól elkezdve a disznóvágáson át a gyümölcsszedésig végezte a számára megszokott tevékenységeket, amibe Rozália is bekapcsolódott.

Az interjú alatt többször hosszan és érzékletesen mesél arról, kulturálisan mennyire idegen volt neki a falu a városi közeg után, hogyan kellett „megküzdenie” a szokásokkal – ebből fakad sajátos, külső perspektívája és ennek köszönhető az is, hogy olyasmire is reflektál elbeszélésében, ami a helyiek számára magától értetődő. Szemléletes történetet mesél arról, hogyan „ütközött bele” a helyi kultúrába, a dolgozat elején említett etnometodológia módszeréhez tudattalanul is hasonló eljárást követve. *„És akkor ők honorálják nekem, egy tyúkkal honorálják, jézusmária, mit csinállok én egy tyúkkal? [nevet] Nem tudom megölni se, és akkor, hát.. panaszt tettem az orvosnál, mert azt mondtam, hogy nem fogadom el, vagy mittudomén, és akkor panaszt tettem, hogy nem fogadtam el az ajándékukat, aztán mondta a doki, hogy vedd tudomásul, hogy amit adnak, azt szívből adják és azt el kell fogadni, ha tetszik, ha nem.”* Betagozódási szándékára, a kialakuló helykötődésre utal az is, hogy a helyi gyakorlatokat fokozatosan a magáévá tette: *„kimentem és akkor mondtam, hogy ezt nekem meg kell tanulnom, hogy hogyan kell rendet vágni, hogy hogyan csinálja ez a kasza, hogy ez egy rendre rakja, tudod, hogy középre húzza. És nagyon érdekesen működött, fordítva fogtam a kaszát [nevetve], úgyhogy teljesen.. ott Mamával ökörködtem, hülyéskedtem, meg magamat is kiröhögtem,*

hogy mennyire ügyetlen vagyok, de belejöttem." Az éneklés is azon szokások közé tartozott, ami számára szokatlan volt, náluk „nem volt divat”, mégis megtanulta, amiben az odatartozás vágya hajtotta. *„És akkor olyan nótákat tanultam, atyavilág, mindent tanulnom kellett, mert nem sok minden nótát tudtam.”*

Nem csak ismeretlen szokásokkal szembesült, hanem ezek különbözőségével is. A nagyobb ünnepek kapcsán például így mesél: *„igazából kicsit olyan lélektelen volt az a világ, amit ők éltek, tehát hogy nem volt mód a meghittségre, tudod [...] földíszítette a fát, aztán elment délutánra dolgozni”*. Az elbeszélésből is kiderül, hogy a „lélektelen” jelző mögött nem az érzelmek hiánya, hanem a túlfeszített munka mindennapos gyakorlata állt, amelyet a karácsony sem szakított meg – ez volt hatással arra, ahogyan Rozália a karácsonykor a szokásosnál hangsúlyosabbá váló intimitást megélte. A munka ünnepnapokhoz mért elsőbbsége egyszerre jelzi az anyós társadalmi helyzetét és örökölt gyakorlatait („rég, paraszti család volt”) és ezek szocialista gazdaságba való kedvezőtlen integrációját, amely az első és második gazdaságban végzett párhuzamos munkát eredményezte.⁹⁵

Az eltérő gyakorlatok hatással voltak az érzelmekre is, jelen esetben a karácsonykor különösen hangsúlyossá váló intimitás megélésére. A dolgozat elején a magától értetődőségről kulturális értelemben beszéltem, ugyanakkor mindez az érzékszervi valóság szintjén is megtörténhet: *„Amit itt Fűzfőn gyártottak gyomirtót, rettenetes, hogy milyen szaga vót. A pénznek szaga volt, az árunak szaga volt, érted? Benn a piacon lehetett tudni, hogy ki Literről, vagy honnan a környékről vitte az áruját. (...) akik itt voltak, ezen nőttek fel, tudod,*

⁹⁵ A második gazdaság előképe már az ötvenes években jelen volt a falusi gazdálkodásban (Kolosi 1974:712). Az első és második gazdaságba való bekapcsolódás jobban függött a társadalmi háttértől, anyagi és kulturális örökségtől és a személyes kapcsolatrendszertől, mint a munkáltató típusától (Juhász 1986/67:10).

ezek nem érezték ezt a fenol ízt meg szagot, mert ők ezen nőttek fel. De hát aki ott dolgozott a gyárba, a keze, a bőre, a haja, mindene."

Utolsó interjúm a Népdalkör előző, néhány éve lemondott vezetőjével készült. Ő sem a faluban született: mint szülei, ő is bakonyaljai, falusi születésű. Később egy környékbeli városba költöztek, gimnáziumba is oda járt. Bár történész vagy régész szeretett volna lenni, biztos megélhetést nyújtó szakmát kellett választania, így végül a győri tanítóképző főiskolát végezte el. Férjét – később ő lett a helyi tanácselnök – még a középiskolás éve alatt ismerte meg, de csak később, a főiskola elvégzése után házasodtak össze, mielőtt a faluba költöztek volna. A hatvanas évek végén végezte el a főiskolát, rögtön a faluba került dolgozni: ott ajánlottak az állás mellé szolgálati lakást is, ez pályakezdőként vonzó ajánlat volt. 2014-től fogva egy közeli településen lakik, összesen tehát csaknem ötven évet élt a faluban, az idő nagy részében az ottani iskolában volt tanító. Két gyermeke van, de róluk az interjú alatt a többi interjúalanyhoz képest kevesebbet beszélt: inkább a múltból, saját történeteiről mesélt. Tanítóként jó kapcsolatot ápolt a diákokkal, ez jelleméből is fakadt, az interjú alatt feltűnően sokszor csörgött a telefonja, és a közösségi média értesítések hangját is gyakran hallottam – az interjú késő esti időpontjának ellenére is. A falu életében kitüntetett szerepet látott el, az egyik leginkább megbecsült tagja volt.

A faluba költözés nem volt zökkenőmentes: *„Fú... hát, az, az nem volt egy könnyű dolog. [kis sóhaj] Hát először is ugye társbérlet. Egy ott, az országút mellett, ahogy a katolikus templom van.”* Az együttélés a legkülönbözőbb kellemetlenségekkel járt, kollégáját viszont nem sokkal később elbocsájtották, férjével ketten laktak az egybenytartott szolgálati lakásban. Bár tanárként kevésbé látott bele közvetlenül a családok életébe, mint Rozália védőnőként, a gyerekeken így is sok mindent észrevett: *„Egészen más szemmel tudtam nézni*

az esetek mögé, most miért gyűrött a füzet, miért van ott az a pacni, szóval az ember.. látott, belelátta ott kicsit az életükbe. És mindjárt jobban megértettem és akkor már az ember nem dorgálta a gyereket, hanem inkább sajnálta vagy vigasztalta. Mert hát, ez ilyen helyzetek voltak. Mondom, sok ilyen helyzet volt, hogy elmondták az életüket a fiatalok, de az idősebbek is." Tanítói szerepe egyfajta tekintélyt és bizalmat is kölcsönzött neki, fiatal kora ellenére is: *"És olyan.. szóval ők nem azt nézték bennem, a fiataalt, hanem azt nézték, hogy ez az ember idejött a faluba és lehet, hogy nekem ebben tud tanácsot adni, vagy segíteni, vagy megerősíteni abba, hogy én most jól csinállok, azért mondom, sok ilyen házassági dologba is tanácsot kértek tőlem."* Erről sokat mesélt, illetve a Népdalkör ellentmondásokkal terhelt keletkezéstörténetének időrendi sorrendjét is tőle sikerült a leginkább megtudnom: ő beszélt a leghosszabban és leginkább összefüggően erről – ekkor már én is tisztában voltam vele, hogy erről érdemes érdeklődni.

Sokarcú népdalkör: az eredet narratívái, reprezentáció és szakszerűsödés

Eddigiekben az életrajzokat rekonstruáltam a főbb mozzanatokra koncentrálni, ezekből az egyéni helykötődések sokszínűsége és társadalmi-történeti háttere tűnt ki. Az életutakon keresztül a falu eltérő megélései is némileg körvonalazódhattak. A következőkben a személyes történetek helyett a Népdalkör közösségi konstrukciójára és történetére helyezem a hangsúlyt. Előbb a Népdalkörről alkotott narratívákat elemzem az eltérő és sokszor konfliktusos keletkezéstörténeteken keresztül, majd az elmúlt harminc év alakulását tekintem át, főleg a volt vezető elbeszélésére támaszkodva, amelyből a népdalkör szakszerűsödése tűnik ki. Ezekből a Népdalkör az egyéni tapasztalatokon túlmutatóan a helykötődés egyik különösen fontos képződményeként jelenik meg.

A Népdalkör keletkezéséről szóló történetek és a kapcsolódó viták kézzelfoghatóan jelentek meg, nem bújtak meg a felszín alatt; a Népdalkör tagjain kívül többektől hallottam különböző verziókat a terepmunkám alatt. Az elmondások szerint a település egyik díszpolgára magának tulajdonítja a megalakulást, aki a faluban jelenleg is több aktív szervezőmunkát végez – többek között újraalakította a nyugdíjasklubot. Fontos megjegyezni, hogy a következő elemzés a Népdalkör tagjaival készült interjúkon alapul, és bár ezekben is többféle elgondolás szerepel, a Népdalkörön túlmutató következtetések levonására a többi nézőpont hiánya miatt nem alkalmas – ez viszont nem is baj, jelen elemzésnek épp ez a fókusza.

A tagok elbeszélésében a díszpolgár alakjánál hangsúlyosabb volt a nyugdíjasklub korábbi vezetője és a Népdalkör, illetve a Kató közötti ellentét; igyekeztem minél jobban feltárni az ehhez vezető okokat. Az elbeszélések közös, leginkább vitás pontját egy nő-vagy férfinapi bál jelentette, ahol adott történeti jeletőségű pillanatban elindítottak egy kalapot, hogy pénzt gyűjtsenek fellépőruhára. Az elbeszélések ezen elemeikben egyeznek, viszont eltérő felállásban mesélték el. Rozália például a nőnap bált jelölte meg keletkezéséként: a kalapot ebben a verzióban volt férje indította útnak a próbák helyszínéül szolgáló teremben.⁹⁶

Kató elbeszélésében a kalapozás a férfinapi bálon történt; a kalap elindítóját, és hogy ki dobott be pénzt, irrelevánsnak ítélte – épp azokat a

⁹⁶ „És aztán amikor megalakult a népdalkör, hát ez elég vitás különben a faluban, elég megosztottak a vélemények, hogy hogy alakult. Egy nőnapon alakult elvileg. Ahol nőnapon szerepeltünk, mi ilyen alkalmi összeállt csapat, aztán az az összeállt csapat azt mondta, hogy jóvan, akkor énekeljünk tovább, és akkor az iskolát adták nekünk az országút mellett, az iskola kápolnába, ott szoktunk énekelni. Oda jártunk próbára egy héten egyszer, és hát az én férjem valakinek a kalapját leakasztotta az izéről, a fogasról és akkor elment kalapozni, hogy a [helyi] asszonykórust meg kell alapítani. De saját magának veszi, mert például az, aki most [a falu] díszpolgára, a [Teljes Név], őneki teljesen más verziója van erről, mert hogy ez az ő érdeme, hogy a [helyi] asszonykórus megalakult. Igazából nem tudom, nem értem, miért.”

pontokat, amely alapján a másik narratíva valószínűleg magának tulajdonítja a megalakítást. A hangsúly nála saját ágenciájukon van: ők varrták meg a ruhát, ők próbáltak már a „hivatalos” megalakulás előtt is és ők azok, akik végül együttmaradtak.⁹⁷

Mária kicsit máshogy emlékszik, az ő történetében nem szerepel kalap: a Faluszépítő Egyesülethez köti a megalakulást (ezt Kató is említi). Az ellenpólust itt viszont már nem a díszpolgár, hanem a nyugdíjas klub volt elnöke jelenti, ami azért is biceg, mert ő ekkor még ugyanahhoz a társasághoz tartozott.⁹⁸ Az ő elbeszélése nélkülözi a részleteket, a nyugdíjasklub–Népdalkör általános ellentétének értelmezési keretét használja, ennek oka lehet, hogy maga csak később csatlakozott a Népdalkörhöz. Mária nem mesélte el a megalakulás történetét, fia viszont az interjú alatt jött hozzá segíteni, és elmondta a maga verzióját: ebben nőnap szerepel, a népdalkör erre válaszul jött szerinte létre, ami nem áll messze Kató elbeszélésétől sem. Miközben meséli, Mária kiegészíti a Kalapozás aktusával – ez tehát itt is fontos mozzanatként tűnik:

⁹⁷ „Mert ő azt állítja, hogy ők csinálták a népdalkört, mert igen, volt egy bál, és mi szerepeltünk azon a bálon. Azt hiszem, ez volt az a férfinapi bál. És a [Rozália anyósa] nagyon vicces és belevaló kis néni volt, és elkezdte, ott a focisták voltak, meg a [z egyik közeli településről] is átjöttek, hogy hát itt ez a szegény népdalkör, vagy nem népdalkör, itt ez a szegény asszonykórus és nincs nekik ruhájuk, hogy egyforma ruhába, mer’ ugye fehér blúzba léptünk fel, kellene valami ruhaféle, és kellene megalakulnánk és azt ott elkezdtek kalapozni és pénzt dobáltak egy kalapba és hogy akkor alakult meg. Hát az teljesen mindegy, hogy ki dobta a pénzt vagy hogyan, de lényeg az, hogy összejött annyi pénzünk, hogy tudtunk egy képfestő ruhát, egy szoknyát venni magunknak, meg egy kötényt, amit a [nyugdíjasklub későbbi vezetője] megvarrt, [Becézett keresztnév] néni. És akkor lett már egyenruhánk. De előtte még ez a faluszépítő megnyitójára már elkészült, de előtte még volt egy címeravató, azon még fekete alj, fehér blúzba énekeltünk. És akkor jött egyik ünnep a másik után [...]”

⁹⁸ „Na, körülbelül akkor alakult, vagy egy évvel előbb, és akkor úgy volt, hogy a Faluszépítő Egyesület kórusa, és akkor utána a nyugdíjasklub rátette a kezét, hogy az ő kórusa vagyunk, azér’ mondom, hogy akkor először a Faluszépítő Egyesület kórusa volt, akkor alakult a Faluszépítő Egyesület. És akkor is, az Újtelepre is kimentünk, hogy jó társaság jött össze mindig. Ja.” Ő a férfiénekkar megszűnését is a nyugdíjasklub volt vezetőjének számlájára írta.

- *Mária fia:* A népdalkör úgy alakult meg, hogy a nőnapnál a férfiak mi összeálltunk, énekeltünk és akkor rá egy hónapra a férfinapnál meg összehoztak spontán egy.. vagy hát erre válaszul egy, egy női...
- *Mária:* ...férfinak akkor, igen, elkezdtek kalapolni.
- *Mária fia:* ...női kórust és gyakorlatilag az lett belőle, hogy most már harminc éves ez a népdalkör.

Interjúalanyaimat hallgatva a nyugdíjasklub és a Népdalkör közötti konfliktus sajátos időtlenségben jelent meg, persze ez sem volt mindig így. Hajdanán a későbbi nyugdíjasklub és a későbbi Népdalkör még egy csoportot alkotott. Kató és Mária fiának elbeszéléseiből is egy alulról építkező, organikus kialakulás rajzolódik ki. A következőkben szinte kizárólag Kató elbeszélésére támaszkodom; ő mesélte el leghosszabban és a leginkább részletesen az alakulás történetét. Először sokféle, vegyes tevékenységet csináltak együtt: a férfinapi bálra készülve például készültek vicces jelenetekkel, színészkedtek, énekeltek. Egy idő után „felvetődött, hogy maradjunk együtt”, Kató először Rozália anyósát – a nyugdíjasklub későbbi vezetőjének anyját – javasolta, aki viszont a lehetőséget visszadobta arra hivatkozva, hogy úgyis az iskolában találkoznak és Kató a tanárnő. A tanári szerep miatt többen alkalmasabbnak látták vezetőnek, ez az interjúkban több ponton előkerült, Kató ezzel szemben úgy fogalmazott, hogy „akarata ellenére” lett vezető, bár később fontossá vált számára.⁹⁹ Ő viszont nem értett az énekléshez, felkészületlennek érezte magát, ezért szakmai segítséget keresett, amit a Vass Lajos Népzenei Szövetség évente megtartott továbbképző nyári táborában talált meg.¹⁰⁰ Minden évben járt

⁹⁹ Például Rozália esetében: „Kató meg azért jött hozzánk, közénk, mert ő volt a tantóné ni, tehát ő felelt az osztályért, és akkor ő is ott volt és akkor őneki is kedve volt.”

¹⁰⁰ „A Vass Lajos Népzenei Szövetség 1995-ben alakult azzal a céllal, hogy összefogja, segítse a Kárpát-medencében élő és működő népdalköröket, népzenei csoportokat, énekkarokat, nyugdíjas éneklő csoportokat, a népzene, néphagyományainkat éltető közösségeket, embereket. Segítse a

Szigligetre, ami a szakmai továbbképzésen és fejlődésen túl más népdalkörök vezetőinek találkozóhelye, fontos ismerkedési platformja is volt. Ennek köszönhetően jöttek létre például a Dalostalálkozók, amely öt települést fog össze. Ezt Kató kezdeményezte, a települések Népdalkörének vezetőivel a táborokban ismerkedett meg. A többi település népdalköreinek és szokásainak megismerése új élményeket nyújt a tagoknak.¹⁰¹ Szintén a táborban ismerkedett meg a néhány éve elhunyt Horváthné Bakos Ilonával, akire Icaként hivatkozik. A Vass Lajos Népzenei Szövetség alelnöke is volt, a népdaléneklést professzióként űzte.¹⁰² Ekkor tanulta meg, *„melyik [helyi népdal] való színpadra, melyik való az asztalhoz, hogy kell összeállítani a népdalcsokokat”* és egy sor egyéb dolgot. Ez hozta magával a versenyeken való részvételt is, a Vass Lajos Szövetségtől arany és ezüst minősítést is kaptak és díjakat nyertek. Mária az interjú alatt szóba is hozta ezt, néhol leplezetlen büszkeséggel¹⁰³ mesélt erről, de elbeszéléséből a volt szakmaiság átmeneti helyzete is kitűnt.¹⁰⁴ Nagyjából 5 évre tehető az az átmeneti időszak, amíg ugyan már jártak versenyekre, de *„ment ez a tinglitangli is”*; a sokféle előadás szervezése. A fordulópont akkor jött el, amikor a táborvezető odament hozzá és azt mondta: *„Jó a hanganyag, de el kellene döntenetek, hogy mit akartok csinálni. Hogy ezt a mindenfélét, énekelni meg csinálni, vagy pedig a tiszta népdal felé fordultok. De akkor csak azt szabad.”*

csoportok közötti kapcsolat kiépítését, megtartását, a tapasztalatok átadását.” (forrás: <https://www.vasslajos-szov.hu/>. Utolsó hozzáférés dátuma: 2024. 05. 10.)

¹⁰¹ „Azt, azér.. ez az énekkar, hogy elmegyünk, élményekkel töltődünk fel, megismerünk más embereket, más szokásokat, például az Attalaiaknak olyan gyönyörű népviseletük van! Olyan gyönyörű ruháik.” (Ilona)

¹⁰² Forrás: https://vasslajos-szov.hu/ev2019/cikkek/bucusu_horvathne_bakos_ilonától_gm.html (Utolsó elérés dátuma: 2025. 05. 10.)

¹⁰³ „[H]a az utódaim is annyit letesznek az asztalra, mint én, akkor nem lesz szégyenkeznivaló.”

¹⁰⁴ „(...) mi nagyon sok versenyen vótunk, ezüstnél alább nem adtuk, volt arany is, ezüst is. De mindig megdicsérték bennünket, tudod, mindig. Azér’, hát ezek szerint nem vótunk akkor rosszak, annyira rosszak. Tehát ezt szűrtem le belőle, a vezetőnk is csak egy tanítónéni, tehát nem énektanítónéni, tudod, hanem csak egy tanítónéni.” Mária itt az eredmények elismerése és a „csak egy tanítónéni” végpontja között billeg, amely szépen rímeli a volt vezető által elmondottakra és a valós helyzetre: bár szakmai képesítést szerzett, mégsem a népdaléneklés volt az elsődleges hivatása.

A döntést ezután közösen hozták meg a Népdalkör tagjai között: volt, aki inkább az előző tevékenységeket folytatta – belőlük alakult a Nyugdíjasklub – és volt, aki a népdaléneklés mellett döntött.

A keletkezéstörténettel kapcsolatos vita minden jel szerint a Népdalkör eltérő megközelítéséből fakad: míg a tagok számára nem bírt jelentőséggel a formális szerveződés jellegét hangsúlyozó fellépőruha és az ehhez kapcsolódó kalapozás és pénzgyűjtés, külső perspektívából a Népdalkör ekkor válhatott olyan formációvá, ami a közösséget is reprezentálta. Ez tűnik ki Kató elbeszéléséből is, ami így folytatódik: *„És akkor jött egyik ünnep a másik után, jó lenne, ha erre is valamit kitalálnánk, és akkor ott már annyiszor így összejöttünk és rövid időn belül több ilyen kis fellépésünk volt, amikor szerepeltünk, és olyan jónak tűnt, hogy hát milyen jó, hogy ez van. És akkor felvetődött, hogy maradjunk együtt.”* A közösségi reprezentatív funkció a tagok számára szinte észrevétlenül, fokozatosan történhetett, jelei ugyanakkor nagyon is megfigyelhetők. Mikor arról kérdeztem Katót, próbáltak-e újakat bevonni, arról mesélt, hogyan húzták meg a határt bizonyos jelentkezőkkel szemben, amit az alábbi érveléssel támasztott alá: *„azért ott a csoportnak viselkedni kell. Elég, ha csak egy ember lóg ki a sorból a viselkedésével, az már az egész csapatra rányomja a bélyegét. Akkor már ugye azt mondják, hogy mert [az itteniek]”.* A Népdalkör tehát épp annyira értelmezhető tagjainak életútjait és kapcsolatait összekötő, személyes szövodekként, mint közösségi funkciót ellátó, reprezentatív társulásként. A megalakulás körülményeit és a csoport belső dinamikáit övező viták magyarázata e kettős perspektíva különbségében keresendő.

A nyugdíjasklubbal való kapcsolat, ahol szóba került, egybehangzóan rivalizálónak írták le.¹⁰⁵ A nyugdíjasklub vezetőjét hasonló egyetértéssel negatív

¹⁰⁵ „Hát a Népdalkör meg a nyugdíjasok között, mindig rivalizálás volt. Tehát hogy ők mindig meg akarták mutatni, hogy a Népdalkör izé, meg akkor elcsábítottak egy-két népdalköröst a

színben tüntették fel, mint aki ellenük áskálódott. Mária egy ideig mindkét közösségnek tagja volt, férje halála után lépett ki. Tőle sikerült árnyaltabb, és kézzelfoghatóbb történeteket hallanom. A nyugdíjasklub vezetőjére úgy emlékszik, mint aki mindig „kiállt értük”, jó szervező volt. Az utolsó években kezdett csak máshogy viselkedni, ezzel lett vége a nyugdíjasklubnak is: a programokra meghívott néhány családot, ezáltal a nyugdíjasklub elveszítette a lényegét. A felé érezhető neheztelés a normaszegőnek számító viselkedéseiből eredt. Megsértette többek között Máriát is azzal, hogy férjét kihagyta egy szimbolikus elismerésből, „meg se említette”, amivel a férfi anyját is maga ellen fordította.¹⁰⁶ Ezt Mária az idősödésének tulajdonítja, megértéssel fordul felé.¹⁰⁷ A többiek ennél nagyobb vonalakban és negatívabban beszéltek erről.

Összefoglalásképp, a Népdalkör a társas környezet egy kiemelt formációja, a keletkezéséről szóló eltérő történetek jelentőségére és a helyi törésvonalakra egyaránt utaltak. A Népdalkör tagjainak sokféle személyes-kollektív helykötődésének hátterében mindenekelőtt az eltérő társadalmi háttér és a beköltözés ideje áll – ám ez is sok esetben az adódó munkalehetőségektől függött. Ez a sokféleség néha konfliktussal, meg nem értéssel jár, melynek legélesebb példája a Rozália és Mária közötti feszültség.

Kettőjük eltérő nézőpontja mögött átható társadalmi különbségek húzódnak meg: Mária egész életét a faluban töltötte, míg Rozália városi származású, egyik szülője orvos volt, magasabban képzett, amely jelentősen különböző tapasztalatokban és elképzelésekben öltött testet. Ez két ponton, az

nyugdíjasklubba, mer ők azért táncoltak is, meg úgy léptek fel, hogy színdaraboztak, tudod, és akkor az.. a [vezetőjük] volt a.. a hunyó különben.”

¹⁰⁶ „És én akkor annyira megutáltam, meggyűlöltem, és az én szegény nászasszonyom, meghalt már, oda akart menni, aszongya, ő fölpofozza. Aszongya, hogy csinálhat ilyet? Hát mondom dehogy mész oda.”

¹⁰⁷ „Sajnálom, de hát kiöregedett, már nem tudta csinálni. És akkor, hát én nem tudom.. de már nem sokan vótak, mer már mindenki neheztelt rá, mer’ már szerintem már öreg volt, tudod? És valahogyan nem úgy gondolkodott, mint máskor.”

idősödés-koncepcióban és a cselekvőképesség megélésében csúcsosodik ki. Mária, aki életútjából fakadóan nagyobb nehézségeket élt meg, és alacsonyabb mobilitással rendelkezett, hajlamosabbnak tűnik a tehetetlenség-érzés hangsúlyozására Rozália elbeszélése alapján: *„Mari nénivel állandó jelleggel összeveszünk [elneveti]. Nem veszünk össze, csak összekülönbözünk mindig, hogy ne sápítozzál, mer ez van, légyszíves tegyél róla, hogy ne így legyen.”* Mikor arra kérem, pontosítsa, mire gondol, így folytatja: *„Hát hogy mert őneki mennyi dolga van, meg mennyi problémája van. Hát figyelj, másnak is van két gyereke, másnak is van problémája. Ha te ezt akarod itt megbeszélni, hát ne ezért jöjjünk össze. Érted. Mer hogy ő nem tud jönni, meg nem tud sütni. De ő az első, aki süt, érted, tehát vajszíve van, de először mindig jön ez a, ez a nem.”* Ugyanez az ellentét jelenik meg az idősödés kérdésében: Mária gyakran érzi magát korlátozottnak, amit az interjú során el is mond: *„(...) én már nem vagyok olyan, én már hetvenkét éves vagyok. Én már nem fogom tudni ezt megtanulni”.*

Rozália összefoglalóan később mégis így fogalmaz: *„Jó kis csapat végül is, tényleg, jól össze vagyunk már szokva azért. Tudjuk egymás rigolyáit, azt nem piszkáljuk, aztán kész.”* Valószínűleg ez az összeszokottság és odafigyelés kulcstényező abban, hogy a Népdalkör a társadalmi törésvonalak, az összes kimondott és kimondatlan feszültség ellenére is képes magát közösségként fenntartani és újraalkotni. Kató megfogalmazásában: *„Hát hogy tudott a népdalkörünk is 27 éve, már 28. éve működni? Hogy, hogy nem csak az, hogy énekeltünk, hanem annál egy szorosabb valamilyen kapcsolat létre tudott jönni közöttünk.”*

Altman, I., és Löw, S. M. (szerk.) (2012): *Place attachment* (Vol. 12). Boston, Springer Science & Business Media.

Babbie, E. (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* (Hatodik, átdolgozott kiad). Balassi.

Dúll A. (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései: helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan.

Geertz, C. (1994 [1973]): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Niedermüller P. és Andor E. (1994): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Osiris, Budapest, 194–226.

Hartog, F. (2006): *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan Atelier.

Heltai E.– Tarjáni J. (2004): A mélyinterjú készítése - és az elkövethető hibák forrásai. In: Letenyei László (szerk.): *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan, 502–543.

Holstein, J. A. és Gurbrium, J. F. (2013): Az aktív interjúkészítés. In: Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*, 117–138.

Hummon, D. M. (1992). Community attachment: Local sentiment and sense of place. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research* (12) 253–278.

Juhász P. (1986/1987): Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc* 1986/4–1987/1, 5–17.

Kisőrsi Zs. (2021): *Az államszocializmus ingázóinak társadalmi helyzete és megítélése Vas megyében (1960-1990)*. (PhD disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Kolosi T. (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Lee, R. (2011): „The most important technique ...”: Carl Rogers, Hawthorne and the Rise and Fall of Nondirective Interviewing in Sociology. *Journal of the History of the Behavioural Sciences* 47(2): 123-146

Scannell, L. és Gifford, R. (2010): Defining place attachment: A tripartite organizing framework. *Journal of Environmental Psychology*, 30(1), 1–10.
<https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.09.006>